Уго ФОСКОЛЬО

ОСТАННІ ЛИСТИ ЯКОВА ОРТІСА

No. 18

КИЇВ - ЛЬВІВ - ВІДЕНЬ, 1921.

Уго ФОСКОЛЬО

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ОСТАННІ ЛИСТИ ЯКОВА ОРТІСА

З ІТАЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ
ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ

КИЇВ - ЛЬВІВ - ВІДЕНЬ, 1921.
Видавництво „ВСЕСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА", No. 18,
під редакцією Івана Калиновича.

Друковано 10.000 примірників

Накладом Друкарні ІГНАТІЯ ШТАЙНМАНА, Відень, IX.

УҐО ФОСКОЛЬО

Передмова перекладчика.

Трактат в Кампоформіо (1797 р.) був для синів Італії великою несподіванкою. Вони побачили, що Наполеон, якого вони вважали своїм спасителем, має на думці не добро їхньої батьківщини, а щось зовсім инше. Венеція попала в руки Австрійців, а зараз за тим пішли проскрипції, гонення, заточення і кайданення борців за її незалежність. Слабші духом корилися твердій долі і схиляли карки під ярмо; сильніщі воліли конфіскату майна і заточення, ніж добровільну неволю. Лиш де-хто протестував. До цих останніх належав і автор отсього роману.

Родився він 1778 р. в Занте, від батька Італійця і матери Гречині. Хлопячий вік пережив в Дальмації у Спалято, де його батько викладав медицину. По смерти батька перенісся до Венеції. А тому, що був прихильником демократичного ладу і бачив у Наполеоні республіканського пророка, задумав вступити у військову службу. Та надії на Наполеона розвіялись; нічого було робити в армії. З того часу починається Фоскольова мандрівка між Міляном, Больонією і Венецією; в тім часі повстали також отсі „Останні листи Якова Ортіса".

Друга сторінка його життєпису для нас менше важна; годиться лишень сказати, що з малими перервами не випускав з руки меча майже до останньої хвилі життя і умер заточником в Англії (1827 р.), відки перевезено його мощі сорок чотирі роки пізніще до Фльоренції і зложено в церкві св. Хреста, побіч безсмертного Данта, Мікель Анджеля, Ґалілея і других геніїв Італії.

Крім згаданого роману, лишив Фоскольо три віршовані траґедії, збірку поетичних творів, між якими „Гроби" (I sepolcri) та „Ґрації" (Le Grazie), одягнені в античну форму, належать до квітів італійської поезії. Замітні також його твори з обсягу красномовства, літературної критики і фільольоґії.

В романі „Останні листи Якова Ортіса" борються з собою два високі почування: любов до жінки і любов до батьківщини; обидва благородні, чисті й рівні силою. Сам автор, чоловік палкого темпераменту, з незвичайно

буйною уявою, ентузіяст, жадібний тепла, приязни й любови, невтомний борець за визволення батьківщини, а до того десперат, — дає твір з глибоким підкладом, пронизаний шопенгаверівським світоглядом, пересякнутий незмірною любовю до батьківщини, з якою (любовю) бореться другий демон — нещасне кохання до Тереси. Джерело сього твору дійсність — чималий зшиток, вирваний з книги життя автора, і тому він вільний від штучности. Написав його автор на протягу трьох літ вигнання; викинув безпосередньо з глибини душі велику силу жару власних почувань, безпорадного горя, перетканих рефлєксіями на фільозофічні, реліґійні, політичні і суспільні теми, які прикрасив чудовими картинами природи. Одним словом Фосколь дав твір, про який пише Осип Мацціні, що діставши його в руки, вивчив напамять, а Чезаротті признається, що читав листи Ортіса „з перервами длятого, що чув потребу від хвилі до хвилі відітхнути, щоб його не задавила гора ідей, зображень і почувань, якими автор полонив його серце й духа".

Де-хто намагається обнизити цінність згаданого твору тим, що вважає його за наслідування Ґетового „Вертера". Гадка зовсім хибна! Ґетого „Вертер" знає одну любов бо Шарльоти; характер неглибокий, легкодушний, що йде на той світ без глибшої застанови над ділом, яке виконує, лиш тому, що його коханню покладено перепону. За те Яків Ортіс фільозоф, що аналізує всі прояви життя і скрізь находить гниль і неправду; палкий борець за визволення батьківщини, гонений ворожими сіпаками; безрадісний юнак, що на кожнім кроці зустрічає перепону своєму духовому розгонові. До всіх тих злиднів долучується ще нещаслива любов, і катастрофа стає неминучою.

Ґете написав на примірнику свого „Вертера" слова: „Sei ein Mann und folge mir nicht nach". Фосколь навпаки, дає своїому творові мотто з Дантової Комедії: „Libertà va cercando ch'è sì cara, come sa chi per lei vita rifiuta." *).

*) „Шукає волі, котра така дорога,
„Як це знає той, хто за-для неї життя зречеться".
Данте.

P. S.

Мій переклад має свою історію. Вперше переклав я твір Фосколя кільканадцять літ тому і більшу його частину опублікував у львівському „Сьвіті“ за р. 1906. Друга частина залишилася в рукопису і в часі російського наїзду на Галичину (в рр. 1914—16) впала жертвою грабувань. І після багатьох років прийшлося мені докінчити працю.

Перший мій переклад виходив з мотивів зовсім не таких, якими я руководжуся сьогодня. Тоді я був молодший і на мою психіку впливав більше песимістичний світогляд автора, що випливав з моднього під ті часи „світового болю“, та й сама фабула з її еротичним елєментом, а врешті патріотичні почування. І коли-б „Листи“ Фосколя містили тільки цього роду елєменти, то сьогодня вони не спонукали-б мене до перекладання і поширення їх серед нашого загалу.

Одначе тепер, після нашої кількалітньої траґедії, перечитуючи цей твір, що має за собою поверх сотні літ, я добачив у ньому відгомін усіх тих почувань, які наболіли в душі сучасного освіченого Европейця, а в першу чергу в душі Українця. Сьогодня песимізм „Листів“ находить в мойому світогляді уґрунтування, бо історичні злочини міжнародньої діпльоматії, які перенесла на собі тоді ще поневолена Італія, підкосили і в душі Українця його віру в ідею правди і ставлять йому перед очі страхіття суворої, неморальної сили тих, що диктують людству закони свого самолюбства. Сьогодня ненависть Фосколя до фарисейства так званого цивілізованого світа являється сестрою такої-ж ненависти Українця, бо душа наша потерпіла таке саме банкроцтво у своїй вірі в прінціп правди й добра, як і душа італійського патріота після мирового договору в Кампоформіо. Траґедія італійського народу після цего договору являється і нашою траґедією, і початок першого листа: „Жертва нашої вітчини довершена; усе втрачене; і життя, якщо воно нам судилось, лишається нам хіба на це, щоби плакати над нашим горем і над нашою ганьбою“ — може майже без зміни повторити кожний добрий Українець.

Та це ще не все, за-для чого я вважав потрібним засвоїти твір великого Італійця нашому письменству. Не саме сконстатування злочину Европи і найближчих сусідів у відношенню до нашої батьківщини, але й сконстатування анальогії нашої траґедії з траґедією народу італійського спонукали мене під цю пору на еміґрації до перекладу „Листів".

Як твір Фосколя являвся трибуналом, перед який автор поставив своє тодішнє суспільство, щоби йому розкрити очі на його власні провини, так само може він бути сим трибуналом і для нас. Бо гріхи одних і других винуватців точка в точку ті самі.

„Що ми робимо цілими днями, животіючи і нарікаючи?" — питається автор і нас, Українців, у листі з 28. жовтня. А на другому місці читаємо: „Другий рід любителів Італії бідкається на свій лад. Вони голосять, що їх запродали і зрадили. Та як що-б вони були себе зоружили, їх може були-б перемогли, та ніяк не зрадили. І якщо вони були-б себе боронили аж до останньої краплі крови, то ані побідники не були-б змогли їх спродати, ані побіджені не були-б зважились їх купувати. Хоч і багато з наших думає, що свободу можна купити за гроші; допускають, що чужі народи прийдуть з любови справедливости вирізуватися на наших полях, щоби визволити Італію!" — А ще в иншому місці він питається: „Стогони цілих віків і це ярмо нашої батьківщини ще тебе не пересвідчили, що не можна дожидати волі від чужинця?"

Чи не дослухається сучасний Українець у вище наведених висловах чогось, що торкається струн його душевних переживань під нинішню пору? Чи не відчуває він у них діймаючого докору за свої недавні вчинки і за вчинки тисячів до нього подібних?

Та це ще не все, що паде докором на сучасний український загал, як падало на сучасників Фосколя в Італії. На сторінках роману Фосколя найдемо ще й такі гризкі слова:

„Я переїхав цілу Тосканію. Усі гори й усі поля вславились братовбійчими боями від чотирьох віків; тим-

часом трупи безмежньої скількости Італійців, що одні других вимордували, поклали основи під престоли імператорів і папів...

„Ох, і за кого ся кров? Син відрубує голову батькові і потрясає нею, держучи її за чуприну — і для кого ся злочинна різня? Королі, за котрих ви себе ріжете, стискають собі серед кипучої борні руки і спокійно розділюють між себе ваші шати і вашу землю".

А кільканадцять сторінок низче читаємо:

„Отсе твої границі, Італіе! Та вони щодня і з кожнього боку топтані впертою нахабністю народів. Отже де твої сини? Нічого тобі не треба, хіба сили єдности... Мізерні! ми ходимо щодня, голосячи про волю та славу дідів, котрі, чим більше вони яснішть, тим більше відслонюють наше підле рабство. Підчас — коли ми славословимо сі славетні тіни, наші вороги топчуть їхні могили. І прийде може день, що ми, втративши майно, інтелект і голос, сподобимося домашнім рабам старинних, або нас продадуть немов тих Негрів; і доживемо цего, що наші пани відчинятимуть могили і будуть викопувати та розкидати на вітер прах сих Велитнів, щоби знищити навіть їхню память".

Чи не є це сповідь нашої збірної душі? Чи не паленіємось ми тим самим соромом, яким паленівся італійський патріот? Чи не приходиться нам сьогодня сконстатувати цеї болючої дійсности, яку констатував він коли писав: „Наші жнива збагатили наших гнобителів; а проте наші ниви не дають захисту і хліба багатьом Італійцям, яких революція викинула зпід рідного неба, а котрі вмліваючи від голоду і втоми, мають все в ухах одинокого, найвищого дорадника людини, покинутої цілою природою, злочин!" — ?

Отсе риси твору, які зробили його для мене вповні близьким аж тепер, коли давня трагедія італійського народу знайшла свою повну анальогію у свіжій нашій трагедії, і коли в докорах автора дослухався я нотки, яка доторкається живо струн нашої збірної совісти.

Та й врешті симпатично мусить вразити кожного українського читача віра автора в остаточну побіду ідеї правди, яку він виповідає реченням: „Усі народи мають свій вік. Сьогодня вони тиранами, щоби зробити зрілим своє завтрішнє рабство, а ті, що передтим платили підло дань, накинуть її колись огнем і мечем".

Багато горя переніс на собі італійський народ і чимало крови мусів він вилити, аби добути повне своє визволення, щоби врешті спробувати „накинути дань огнем і мечем" другим. І хто знає, чи в процесі визвольної боротьби не відіграла великої ролі книжка Фосколя. Наша визвольна боротьба щойно почалася і вона виказує всі хиби суспільства, накреслені пером італійського поета. Та поки немає в нас свого Фосколя, котрий навчив би нас цеї безмежної любови рідної країни і рідної нації, якою є переняті „Листи", поки в нас немає поета, що навчив би нас сорому ізза нашого рабства і сказав би нам проречистим словом, що перед нацією і свободою нації мусять збліднути всі инші дрібні ідоли утопійних фантазмагорій та мусять замовкнути всі голоси користолюбства і самолюбства, — хай отся книжка італійського поета розворушить нашу совість і хай сталить нас вірою в остаточну перемогу.

І я тобі, український читачу, раджу закрити очі на все друге, що в сій книжці становить її фабулу, і звертаю твою увагу тільки на намічені вище риси та й на високу гуманність героя Фоскольового роману, на його чутливе серце до всякої кривди, індівідуальної чи збірної, яка робить людину чи націю рабом і її спідлює. Не спідлюватися і не спідлювати нікого — отсе провідна ідея книжки.

Хай „Листи" Фосколя навчать нас червонітися за наше рабство і хай зродять у нас жагучу тугу до волі, таку тугу, яка робила-б нам життя невиносимим і гнала нас у бій з ворогами з очайдушністю фанатиків. Хай вони навчать нас цієї правди, котру проголосив пів віку пізніще другий великий Італієць, учень Фосколя, О. Маццініі: „Без Батьківщини у вас немає ні імени, ні обличча, ні волі, ні прав братів серед народів. Ви бастарди Людства"...

„Перше ніж обєднатися з Націями, що творять Людство, треба істнувати як Нація. Немає обєднання, хіба тільки між рівними; а ви не маєте признаного колєктивного істнування."

І длятого не можу не закінчити словом героя цеї книжки: „Чи зможу я станути перед очі тих, котрі нас ограбували, обсміяли, запродали, і не плакати від гніву?"

Відень, в маю 1921 р.

Петро Карманський.

До Читачів.

Пускаючи ці „Листи“ у світ, бажаю створити памятник невідомій чесноті та присвятити вічній памяти мого єдиного друга ці сльози, яких мені тепер не вільно проливати на його могилі.

А ти читачу, коли ти не належиш до таких, що домагаються від других героїзму, до котрого самі нездатні, почуєш, надіюся, співчуття до нещасного юнака, що може стане для тебе прикладом і розрадою.

Льоренцо Альдерані.

Libertà va cercando, ch'è si cara,
Come sa chi per lei vita rifiuta.
Dante.

З евганейських гір, 11. жовтня 1797.

Довершилася жертва нашої батьківщини. Усе втрачене, і коли судилось нам жити, то хіба на те, щоб оплакувати наші злидні й нашу ганьбу.

Знаю, що моє імя на проскрипційній карті; одначе чи хотів би ти, щоб я віддався в руки мого зрадника, аби спастися від гнобителя? Потіш мою неньку: її сльози мене перемогли; я оставив Венецію, щоб урятуватися перед першими, найзавзятійшими гоненнями. Отже мушу кидати і сю мою колишню самоту, де, не спускаючи з очей мого нещасного краю, міг би ще сподіватись хоч на день спокою? Льоренцо, ти мене лякаєш; кілько-ж є нещасливих? А ми, на жаль, ми самі Італійці миємо руки в крови Італійців. Зі мною хай діється, що хоче. Я втеряв надію і на нашу батьківщину і на себе. Спокійно дожидаю тюрми і смерти. Принаймні хоч мій труп не попадеться в чужі руки; моє імя оплакуватиме нишком кілька чесних людей, других наших злиднів; а мої кости зложать в землі моїх батьків.

13. жовтня.

Заклинаю тебе, Льоренцо, не борися далі. Я поклав не рушатися з цих гір. Правда, я обіцяв матері втікти з який инший край; та мені не стало відваги. Сподіваюся, що вона мені простить. Чи варт того це життя, щоб його рятувати лякливістю і вигнанням? Ох, скільки то наших горожан стогнатиме далеко від своїх хат! Чому чого ми можемо дожидати, як не нужди й погорди? А найбільше — короткого й пустого співчуття — звичайної потіхи, яку находить чужий заточник у культурних народів. І де маю шукати захисту? В Італії? Це земля зганьблена, вічна нагорода для переможців. Чи зможу показатися на очи тим, що нас ограбували, висміяли, зародали, і не ридати з гніву? Губителі народів користуються свободою, як папи користувалися хрестоносцями походами. Ох, не раз, не маючи надії пімститися, я радо вгнав би собі кинджал в серце, щоби вилляти всю мою кров серед останніх зойків моєї батьківщини. А вони? Вони закупили наше рабство, добуваючи золотом те, що втеряли збroєю через своє недбальство і лякливість. — Справді я похожий на одного з тих нещасних, яких признали мертвими і поховали живцем, а які опісля відкили і побачили себе в гробі серед темряви і кістяків, певні того, що вони живі, та без надії на любе світло киття, змушені конати серед прокльонів і голоду. І чому давали засмакувати волі, а потім одібрали її на віки? Це підлота!

16. жовтня.

Цить! не говорім про це більше. Буря, здається, втихомирилась; як вирине нова небезпека, будь певний, що пильнуватиму всяким робом захиститися перед нею. А в тім я живу спокійно, оскільки лише можна спокійно. Не бачу ні живої душі: завдно блукаю полями, та правду кажучи, думаю і мучуся.

Пошли мені яку книжку.

Що порабляє люба Лавра? Бідне дівча! Я кинув її непритомною. Це ще гарна дівчина, але розум у неї слабкий, а до того серце нещасливе, дуже нещасливе! Я її не любив; але коли-б ходило о співчуття і признання

за те, що вона мене одного вибрала повірником і розрадником у своїм становищі, виливаючи на моє лоно всю свою душу, свої хиби і свої страждання, — то справді я зробив би її товаришкою всього мого життя. Судилося инше; може воно й ліпше. Вона кохала Евгена, а він помер в її обіймах. Її батько й брати мусіли утікати з батьківщини, і ся нещасна родина, позбавлена всякої людської допомоги, змушена жити, хто зна як! Серед сліз! Ось тобі, Свободо, ще одна жертва! Знаєш, Льоренцо, що я тобі пишу, ридаючи, як дитина? На жаль! я заєдно мав до діла з сумними; і як коли я й зійшовся з чесною людиною, то все мусів її оплакувати. Прощай, прощай!

18. жовтня.

Михайло передав мені Плютарха. Спасибі тобі за нього! Казав, що при другій нагоді перешлеш мені яку иншу книжку; натепер досить. З божественним Плютархом зможу забути про злочини і злидні людства, звертаючи очі на тих кількох визначних мужів, що немов ті свічники людського роду присвічують стільки вікам і народам. Боюсь тільки, що позбавляючи їх історичної великости і поважання через їх старинність не зможу дуже хвалити ні старинних, ні новійших, ні себе самого. Така то вже ся людська порода!

23. жовтня.

Коли мені судилося найти коли-небудь спокій, то я його знайшов, Льоренцо! Панотець, лікарь і всі низькі смертельники цього кутка землі знають мене змалку і мене люблять. Хоча я живу як той лісовик, вони все таки мене пригортають до себе, немов би хотіли освоїти благородну лісову звірину. Тепер не противлюся тому. Справді, я не звик з людьми так дуже зживатися, щоб їм звірюватись зараз у першій хвилі; але жити тираном, що божеволіє і дріжить, щоб його кожної хвилі не зарізали, це, здається мені, боротьба серед повільної, гидкої смерти. Пересижую з ними о півдні під церковним плятаном і читаю їм життя Лікурга і Тімолеона. В неділю окружили мене всі мужики і, хоча не зовсім розуміли, прислухалися мені з отвертими устами. Гадаю, що жадоба знання і повторювання історії минулих часів є

сином нашого самолюбства, яке хотіло-б обманити себе і продовжити життя через злуку з людьми і з предметами, яких уже немає, і через присвоєння собі тих людей і предметів. Уява любить буяти віками і посідати инший світ. З яким одушевленням розказував мені сьогодня рано один старенький робітник про життя парохів сього села, що жили за його хлопячого віку, і як мені описував тучеві шкоди з-перед тридцять шести літ і часів зароду і голоду, перериваючи що-хвилі нитку оповідання і знову її починаючи; та все виправдувався, що може не так що розповів, як воно було справді! Серед тих обставин здається мені, забуваю, що живу.

Відвідав мене пан Т**, якого ти знаєш з Падви. Казав, що ти часто розказував йому про мене, та що ти писав йому про мене передучора. Він також перенісся на село, щоб уникнути перших вибухів юрби, хоч, правду кажучи, він майже не брав участи в публичнім житті. Розказували мені про його, як про людину освічену і дуже чесну; та цих прикмет колись лякалися та й тепер не пускають безкарно. Його захования миле, вигляд вольнодумця, мова сердечна. З ним був ще якийсь мущина; здається, сужений його доньки. Здається мені, він порядний і добрий юнак; а в тім його лице не каже нічого. Добраніч!

24. жовтня.

Врешті зловив я сього клятого мужика, що пустошив наш сад, вирубуючи і виламлюючи усе, чого не міг загарбати. Він сидів на брескві, а я стояв під винною лозою. Ломив собі зовсім гарненько ще зелене віття, бо на нім не було вже овочів.

Як я його зловив, став ревіти: помилуйте! Признався мені, що пустився на такі кляті вчинки від кількох тижнів тому, що брат садовника місяць тому вкрав у його батька мішок бобу. — „І твій батько вчить тебе красти?" — „Бігме пане, всі-ж роблять так само".

Я пустив його, та він, перескакуючи крізь тин, кричав: „Ось тобі громада в мінятурі! Всі роблять так само!"

26. жовтня.

Льоренцо! я бачив божеське дівча і дякую тобі за це. Я застав її, як вона сиділа за малюванням свого мінятурного портрету. Піднялася і поздоровила мене, як свого знайомого і казала служниці піти шукати батька. „Він не сподівався, — сказала, — що ви надійдете; буде десь на полі, та небавком вернеться". Мале дівчатко вбігло, вилізло їй на коліна і стало щось нашіптувати до уха. „Це приятель Льоренца, — відповіла їй Тереса, — цей пан, до якого ходили передучора тато." Тимчасом вернувся п. Т. Він приняв мене дружньо, дякуючи, що я заглянув до нього. Тимчасом Тереса узяла сестричку за руку й відійшла. „Бачите — сказав п. Т., показуючи пальцем на свої донечки, що виходили з кімнати, — ось вам усі". Вимовляв сі слова (так мені здавалося), немов хотів би мені дать пізнати, що йому не ставало його жінки. Не згадав про неї. Балакали ми довгенько. Я збірався йти. В тій хвилі надійшла Тереса. „Ми не такі далекі — сказала, — загляньте до нас часами увечері."

Я вертався додому у святочнім настрою. Як то, вид краси мав би вистарчити, щоби у нас, сумних смертельників, приспати усі болі? Ось тобі, нове джерело мого життя; одиноке, це певно, і хто зна', може й нещасне. А проте, коли мені судилося переходити вічні душевні бурі, то чи це не все одно як . . .?

28. жовтня.

Мовчи! мовчи! Є дні, коли я сам собі не можу вірити; якийсь демон палить мене, розщибає мною, пожирає мене. Може я забагато про себе думаю; одначе здається мені неможливим, щоб нашу батьківщину так зневажали, коли у нас остається ще пучка життя. Що ми робимо, цілими днями животіючи і нарікаючи? Зрештою не говори мені про це більше, заклинаю тебе!.. Чи гадаєш, що оповіданням про наші чисельні злидні робиш мені докір, що я сижу тут, склавши руки? Хіба не замічаєш, що мене мучиш тисячними тортурами? Ох, як би так тиран був сам один, а слуги менше засліплені, то вистарчила-б моя рука. Та хто мені дорікає тепер трусливістю, колись обвинувачував би мене за злочин; навіть чоловік розумний

жалів би радше над моїм дуром божевільного, як над розвагою чоловіка рішучого. До чого хотів би ти прирватись, находячися між двома могучими народами, що хоч суть зприсяженими, вічними, завзятими ворогами, лучаться зі собою лишень в тій ціли, щоби нас окайданити? А де не помагає їх сила, там з одного боку обманюють нас палкою любовю свободи, а з другого релігійним заслiпленням. А ми усі попсовані старою неволею і новою розховстаною сваволею, стогнемо лякливими, запроданими, зголоднілими рабами, яких не освідомила досі ні зрада, ні голод. Ох, коли-б я міг, то занапастив би мою хату, моїх найдорожчих і себе самого, аби тільки не лишити нічого, нічогісінько, через що вони могли-б величатися своєю всемогучістю і моїм рабством! А були народи, що, не хотячи покоритися римським світовим розбишакам, віддавали на поталу вогню власні хати, власні жінки, власні діти і себе самих, хоронячи між славними руїнами і попелом власної батьківщини свою святу незалежність.

І. падолиста.

Почуваю себе тепер добре, добре, як той хорий, що спить і не чує болю. Пересижую цілими днями в домі пана Т., що мене любить, як сина. Сам себе обманюю, а поверховне щастя цеї родини видається мені дійсним, моїм власним. Коли-б хоч не було того суженого, бо на ділі — я не ненавижу ні одного чоловіка на землі, та все таки є певні особи, на яких мушу споглядати лишень здалека. — Його тесть виголосив вчора у вечері передо мною довгу похвальну промову, наче якесь поручаюче письмо: добрий, точний, терпеливий! І нічого більше? Хай собі посідає ті прикмети в ангельській досконалости, проте коли буде мати серце заедно таке холодне і це професорське лице, не оживлене ніколи усміхом веселости ані солодкою мовчанкою чуття, він останеться для мене одним з тих кущів рожі без цвіту, на яких мушу догадуватись терня. Чим буде чоловік, коли його залишити на самий холодний ум вирахування? Проступником, низьким проступником. А в тім Едвард розуміється на музиці; грає добре в шахи; їсть, читає,

спить, проходиться — усе з годинником в руці. Не говорить палко ніколи, хіба коли вихваляє свою багату, добірну бібліотеку; а це трапляється нерідко. Та коли він зачне мені виголошувати тим своїм катедральним голосом: „багата і добірна", то мені так і хочеться дати йому урочистого ляпаса. Коли-б людські дурниці, які понаписувано і надруковано у всіх віках і у всіх народів під іменем знання і науки, обмежилися одною тисячкою томів, людська зарозумілість, на мою думку, не мала-б причини на це скаржитися — та хай чорт візьме усі ті розправи!

Між тим я взявся до виховування сестрички Тереси; учу її читати і писати. Як нахожуся з нею, моє лице розяснюється, моє серце веселійшає, і я роблю чимало дурниць. Не знаю, чому всі діти мене люблять. А це дівча таке любе, русяве, кучеряве, з голубими очима, з личком, схожим на рожу, свіже, біляве, товстеньке — словом чотирьохлітня грація. Коли-б ти бачив, як воно біжить мені на зустріч, вилазить на коліна, тікає, щоб я його ловив, не дається поцілувати, а потім несподівано притискає ті свої усточка до моєї губи! Сьогодня я був на вершку дерева і зривав овочі; а цей червячок простягав до мене ручки, лепетав і благав мене, щоб я, пробі, не злетів з дерева.

Що за гарна осінь! Прощай, Плютарху! Спочивай собі під моєю пахою, зачинений. Вже третій день трачу ранок на те, що збіраю повний кіш винограду і бресків, накриваю листям, а потім іду здовж річки до літнику і бужу всю родину співом пісні при виноборах.

12. падолиста.

Вчорашнього свята пересадили ми урочисто піні з близьких горбів на горі, проти церкви. Ще мій батько намагався залісити сю невеличку дику гору; але кипариси, які він тут засадив, не могли ніколи запустити коріння, а піні ще дуже молоденькі. В товаристві кількох робітників, увінчав я горбок, з якого спливає вода, пятьма тополями, отінюючи східний край густого ліска, який здоровитимуть перші проміні сонця, як воно заясніє на верхах гір. І саме вчора сонце яснійше, ніж

звичайно, огрівало повітря, прохолоджене мрякою умираючої осені. Селянки надійшли коло півдня у своїх святочних запасках і стали переплітати забави таночками, піснями й чарками. Одна з них щойно звінчалася; друга була донькою, а третя суженою котрогось з робітників. А ти знаєш, що наші селяне звикли при пересажуванні дерев заміняти працю на забаву, вірячи за давнім переказом своїх дідів і прадідів, що без бренькоту чарок дерева не зможуть запустити здорового коріння в чужу землю. Тимчасом я блукався гадками в далекій будущині, уявляючи собі, як то я колись, посивівши, вийду в такий зімовий день і ступатиму крок за кроком, спіраючись на свій костур, щоб розвеселитись трохи сонячним промінням, яке для старих таке миле. Похилені селяне, колишні мої товариші з днів, коли ще молодість грала в суставах, виходитимуть з церкви і здоровкатимуться зі мною, а я буду з приємністю споживати овочі, пізні, правда, але дозрілі на деревах, які посадив мій батько. Тоді оповідатиму слабим голосом наші звичайні дії своїм і твоїм внукам або діточкам Тереси, що гратимуться кругом мене. А коли мої студені кости ляжуть під тим, вже тоді рясним і тінявим гаєм, тоді може літніми вечорами злучаться з сумовитим шепотом листя зітхання старих батьків хутора, що на згук заупокійного дзвону молитимуться за блаженну память чесного чоловіка і переказуватимуть спомини власним дітям. А коли часом стомлений жнець прийде захиститися від червневої спеки, тоді погляне на мою могилу й промовить: „Це він, це він подбав про ті гостинні свіжі тіні!“ — Ох, пусті мрії! Як може той, що не має батьківщини, сказати: я зложу тут або там мої тлінні останки?

O fortunati! e ciascuno era certo
Della sua sepoltura; ed ancor nullo
Era, per Francia, talamo deserto.*)

*) Щасливі! і кожний був певний свого гробу; та ще ні одно весільне ложе не стояло пусткою ради Франції. Данте, „Рай“ XV.

Цей лист починав я кілька разів — та справа дуже проволікалася; а крім того — гарний день, обітниця найтися в пору на хуторі, самота — сміешся? — Вчора і передучора я поклав тобі написати; та якось і не оглянувся, як опинився поза хатою. Падає дощ, град, блискає; гадаю підкоритися конечности і розвеселити собі цю пекольну днину писанням листа до тебе. Шість чи сім днів тому назад ходили ми в дорогу.

Я бачив таку природу, як ще ніколи. Тереса, її батько, Едвард, маленька Ізабеля і я пішли до Аркви, побачити хату Петрарки. Аркви, як знаєш, віддалена од моєї хати на чотирі милі,*) але ми пішли верховиною, щоби вкоротити дорогу. Якраз займалось на прекрасний осінній світ. Очевидячки, ніч із своїми тінями й зорями десь утікла перед сонцем, що виринало із східних хмар у безмірнім блиску гей царь всесвіту; а всесвіт усміхався. Хмари, позолочені і закрашені тисячними красками, здіймалися на небозвід, що сяяв погодою, і бачилось, майже розкривався, щоб розлити над смертними благодать божества. Я зустрічав на кожнім кроці цілі родини квітів і зел, що підіймали свої головки, обтяжені вохкою мрякою. Дерева солоденько шуміли і мерехтіли до світла прозорими краплями роси, підчас коли досвітні леготи осушували надмірну вохкість на зелах. Чути було урочисту гармонію, що неслась невиразно з-посеред лісів, птиць, черед, рік і людської праці; а між тим пахуче повітря віяло од випарів, які святкуюча земля видихала з долин і з гір до сонця, найбільшого добродія природи. — Жалію над нащасним, що може стояти німий і холодний і подивляти такі численні добродійства, не заливаючися сльозами признання і вдяки. В тій хвилі бачив я Тересу в повнім блиску принади. Її вид, звичайно затінений солодкою задумою, став оживлятись спокійною радістю і життям, що плили з її серця. Її голос був придавлений. Її великі чорні очі, що зразу розширились з одушевлення, стали опісля поволі звохчуватись. Усі її сили, здається, полонила свята краса піль. Серед

*) Себ-то шість кільометрів.

такого напливу почування душі розкриваються, щоби перелитися в груди когось другого. І вона звернулася до Едварда. Господи правий! Здавалось, наче-б він блукав серед темряви ночі, або в пустарях, позбавлених благословенства природи. Вона кинула його безнадійно і сперлася на моїм рамени, кажучи . . . Одначе, Льоренцо, як я не намагаюся продовжувати, все таки не остається нічого иншого, як замовкнути! Як би я міг тобі з'ясувати її вимову, її рухи, її барву згуку, її небесний вигляд, або віддати її слова без зміни, без переставки одної сіляби, то певно ти був би мені за це вдячний; одначе я чую жаль до себе самого. Навіщо здалося невірне перемальовування образу недосяжного, якого сама слава має більше змислу, ніж твоя мізерна копія? Чи не бачиш, що я схожий на перекладчиків Гомера? Чи не помічаєш, що я намагаюсь лиш начертати водними фарбами почування, яке мене палить, і розпустити його в блідій балаканині?

Льоренцо, я стомився; дальшу частину оповідання лишаю на завтра; вітер змінюється; та все таки хочу стрібувати вийти. Поклонюся Тересі від тебе.

Пробі! мушу продовжувати писання; перед дверима моєї хати озеро води, що спиняє мій вихід; міг би його перескочити, одначе дощ не переймається; полудне минуло і остається лиш кілька годин до ночі, яка загрожує кінцем усьому світові. Сьогодня день втрачений, моя Тересо!

„Я нещасна!“ — сказала Тереса, і тим словом роздерла моє серце. Я йшов побіч неї у глухій мовчанці. Едвард злучився з батьком Тереси і вони обидва йшли перед нами, забавляючися балачкою. Ізабельку ніс позаду нас садівник на руках. „Я нещасна!“ Я зрозумів усе страшне значіння тих слів і ридав у душі, бо бачив перед собою жертву, що мусіла покоритися пересудам і користолюбству. Тереса зауважила моє мовчання і, змінюючи голос, силкувалася усміхнутись. „Якась мила згадка“ — сказала — та в тую-ж мить опустила очі. Я не мав відваги одповісти.

Ми находилися вже недалеко Аркви. Коли ми спустилися по лісистім схилі, усі хутори, що перше лежали розкинені по близьких долах, стали поволі примеркати

і зникати з-перед очей. Нарешті найшлися ми в алеї, яку замикали з одного боку тополі, що тремтючи, сіяли на наші голови жовтеньке листя, а з другого боку отінювали її височезні дуби, що своєю мовчазною тінню відбивали дуже від цеї милої зелені топіль. Де-де оба ряди протилежних дерев спліталися всілякими галузками дикої винної лози, що спускалися вниз, і вязались у фестони, якими колихав злегка ранішній легіт. Нараз Тереса спинилась і, споглядаючи кругом себе, промовила: „Ох, скільки разів не сідала я на сі зела у свіжій тіні тих дубів! Не раз заходила я сюди минулого літа, разом з моєю мамою.“ Замовкла і оглянулась позад себе, кажучи, що хоче підождати на малу Ізабелю, яка від нас трохи відбилась. Але я догадувався, що вона відступила від мене, щоб скрити сльози, які тиснулися до її очей, так, що не могла їх довше здержати. „Та чому, — сказав я, — чому нема тут вашої мами?“ — „Живе вже кілька тижнів у Падві, разом з сестрою; живе розлучена з нами, може на завше! Мій батько кохав її; та відколи намігся дати мені мужа, якого я не можу любити, згода в нашій родині пропала. Моя бідна ненька противилася сьому подружжю надармо і нарешті виїхала, щоби не дивитися на моє конечне нещастя. А я, опущена всіма, обіцяла батькові і не хочу йому противитися, але мене болить ще дужче те, що моя родина через мене поріжнилася; так через мене, що-ж робити!“ На сі слова линули з її очей рясні сльози. „Простіть, — додала, — я мусіла відчинити це моє пригноблене серце. Не можу ні писати, ні відбірати від моєї мами жадних листів. Батько, завзятий і невблаганий у своїх замірах, не хоче навіть її імени чути; говорить мені заєдно, що вона є його і моїм найбільшим ворогом. Одначе я чую, що не люблю і не полюблю ніколи мого суженого, з яким уже порішено...“ Уяви собі, Льоренцо, моє становище в сій хвилі. Я не умів ні її потішати, ні відповісти, ні порадити. „Пробі! — сказала по хвилі, — не сумуйте, молю вас і заклинаю! Я висповідалася вам; потреба найти когось, що був би здібний співчути мені, був би прихильним, — не маю нікого, крім вас.“ О ангеле! так! так! коли-б я був у силі плакати ввесь вік і цим осушити твої сльози! Це моє нужденне життя

належить тобі усе! тобі його жертвую, жертвую для твого добра! Льоренцо, скільки тут горя в одній родині! Глянь на цю упертість пана Т., який проте є наймилійшою людиною. Любить свою дочку всім серцем; часто її хвалить і дивиться на неї з утіхою, а одночасно держить меч над її шиєю. Кілька день опісля оповідала мені Тереса, як то він, маючи палку душу, жив завдно томлений нещасними пристрастями. Його домове хазяйство не вдалося через любов до надмірної виставности; його переслідували люди, що підчас революції дбають розжитися коштом других, а при тім він дріжав за своїх діточок. І серед того він пересвідчений, що зможе забезпечити свою родину, коли злучиться з чоловіком розуму, з багачем і майбутнім спадкоємцем поважного майна, — а може також, за-для суєтности. Я зробив би заклад о сто проти одного, що він не віддав би своєї доньки за чоловіка, якому не доставала-б осьма частина до шляхецтва. Хто родився патриціем, той вмірає патриціем. Тим більше, що він вважає спротив жінки за нарушення власної поваги, а це тиранське почування робить його ще більш незгідливим. По-за тим він має добре серце; а цей його щирий вигляд і ті постійні пестощі доньки, а часом і потаємне співчуття до неї доказують, що він з болем серця дивиться на болісну резиґнацію свого нещасного дівчати, проте... І тому коли бачу, що люди за-для якоїсь фатальности шукають нещастя з ліхтарнею в руці, та що вони не досипляють, заливаються потом і плачуть лишень в тій цілі, щоб напитати собі найболючійшого, вічного горя, — я готов вирвати собі мозок, боячися, щоб мені не прийшла до голови така слабість.

Лишаю тебе, Льоренцо. Михайло кличе мене до обіду. Від хвилі до хвилі беруся за дальше писання, бо инакше я не всилі.

Хмари розрідли і тепер маємо найкраще в світі пообіддя. Врешті сонце розриває хмари і веселить природу, розливаючи по її лиці проміння. Пишу тобі з балькону, відкіля подивляю вічне світло, що губиться звільна на верху небозводу, розсіваючи вогненне полумя. Повітря заспокоюється; а околиця мимо того, що вона вся залита повінню і вкрита лишень безлистими деревами

і засіяна посохлим зіллям, видається веселішою, ніж була перед бурею. Так то, мій Льоренцо, нещасний чоловік позбувся всіх своїх погубних журб від самого блиску надії і обманює свою сумну долю приємностями, на які був зовсім нечутливим на лоні сліпого щастя.

Тимчасом утікає день; чую вечірній дзвін. Ось тобі раз і кінець мойому оповіданню.

Ми продовжували нашу коротку дорогу, аж поки не забіліла здалека хатина, що свого часу гостила:

Quel Grande alla cui fama è angusto il mondo,
Per cui Laura ebbe in terra onor celeste.*)

Я наближався до того місця, наче-б ішов припасти до могил моїх батьків, схожий на одного з тих жерців, що скиталися мовчки і поважно по гаях, заселених богами. Свята хата сього найбільшого Італійця валиться через байдужність того, що посідає такий великий скарб. Даремно піде путник з далекої країни шукати з подивом кімнати, по якій лунали-б ще досі небесні співи Петрарки. Замість того, заплаче на купі звалищ, вкритих кущами і диким хабазям, між яким самотний лис зробить собі леговище. Італіє! переблагай тіні твоїх велитів! — Ох! я з душевним зойком згадую останні слова Торквата Тасса. Він пережив сорок сім літ серед кпин дворських слуг, серед гонень сектярів і серед гордині князів, чи то в тюрмі, чи то бродягою, заєдно сумний, безсильний, убогий, поки врешті повалився на ложе смерти і написав, спускаючи духа, ці слова: „Не можу нарікати на глум долі, щоб не жалітися на невдячність людей, яка все таки хотіла заликувати надо мною і відпровадити мене до гробу жебраком.“ Ох, мій Льоренцо, мені заедно бренять ті слова в серці! Він, здається, знав, що одного дня найдеться чоловік, який умре, повторяючи його слова.

Між тим я повторяв тихим голосом, з душею, повною любови і гармонії, пісню: „Ясні, свіжі, солодкі води“ і другу: „З думки на думку, з гори на гору“, та сонет: „Гляньмо, кохання, на нашу славу“. І багато инших тих

*) Того велитня, для слави якого затісний світ, — через якого Лявра тішилась на землі небесною честю.

надлюдських віршів моя зворушена память приводила в сій хвилі до серця.

Тереса і її батько пішли з Едвардом, що пішов перевіряти книги завідуючого посілістю, яку він має в сій околиці. Опісля дізнався я, що він має виїхати до Риму, бо в нього помер свояк, та що не так скоро вернеться, бо його другі свояки загорнули в руки маєтки по покійнім, і справа дійде до суду.

Коли вони вернулись, приготовила нам ся мужицька родина сніданок, а після нього вирушили ми додому. Здоров будь! здоров будь! Мав би я росказати тобі ще не одно, та, правду кажучи, не маю охоти писати. Ага! я забув тобі сказати, що підчас повороту Едвард ішов крок за кроком враз із Тересою і балакав з нею довго, майже з докорами і з виглядом наказуючого. З кількох слів, які я міг почути, підозріваю, що він хотів вимучити з неї за всяку ціну визнання, про що ми говорили. Бачиш з того, що я мушу зробити мої гостини рідшими, — бодай до часу, поки він не виїде.

Добраніч, Льоренцо! Заховай це письмо. Коли Едвард забере свій скарб і я вже не побачу Тереси і на моїх колінах не буде гратися її миленька сестричка, в тих днях нудьги, серед яких стає нам любим навіть самий біль, будемо відчитувати ті спомини, поклавшися на схилі гори, що споглядає на самоту Аркваа, в хвилі коли день іде на спочинок. Згадка, що Тереса була нашою приятелькою, осушить наші сльози. Бережім, як скарб, дорогі і любі почуття, які на все життя, що остається нам ще пережити — може серед смутку і гонення — будуть нам пригадувати, що ми не все жили у злиднях.

22. падолиста.

Ще три дні і Едварда, скажім коротко, не стане. Батько Тереси поїде з ним аж до гряниці. Дав мені зрозуміти, що просив би й мене, аби я зробив з ним цю невелику прогулянку; але я йому подякував за прихильність, бо рішучо хочу виїхати. Іду до Падви. Не можу надуживати доброти Т. і його довіря до мене. — „Бавте тут добре мої доньки“ — казав мені сьогодня рано. Очевидно він уважає мене Сократом — мене! І то в при-

сутности того ангельського єства, що сотворене на те, аби кохати і бути люблениим! А рівночасно такого нещасного! А я все зживаюся з нещасними, тому що — справді — нахожу певну злобу у щасливім чоловіці.

Не розумію, як він не помічає, що я, говорячи про його доньку, мішаюся і затинаюсь; тоді мінюся на лиці і стою, як злодій перед суддею. В сій хвилі западаю в певну задуму і ладен проклинати саме небо, коли бачу в сім чоловіці стільки благородних прикмет, що пропадають під покривкою його суєвіря і якоїсь віри в сліпе призначення, за які він колись гірко відпокутує. І так марно трачу мої дні серед сліз і нарікань на своє горе і чуже. А однак усе мені не до смаку; не раз сміюся з себе, бо, по правді, це моє серце не може стерпіти ні одної хвилинки спокою. Йому байдуже, які вітри віють, аби лишень не було засуджене на застій. Як не находить приємности, шукає страждання. Вчера приходив до мене Едвард, щоби принести мені рушницю, яку позичив в мене до полювання, і попрощатись зі мною. Я не міг з ним розійтися, щоб не кинутись йому на шию, хоч в дійсности повинен був зберегти його байдужність. Не знаю, як ви, мудреці, називаєте того, хто занадто слухається власного серця; річ очевидна, він не герой; але чи за-для того звати його боягузом? Ті, що уважають чутливих за слабодухів, схожі на того лікаря, котрий назвав хорого дурнем, лишень тому, що той не міг опертися пропасниці. Так само судять багачі убогих тому, що вони не є багатими. Але в моїх очах все те лиш блахман: правди в тім нема ніякої, ніякої! Люди, що не в силі самі через себе здобути самоповажання і пошану з боку других, силкуються піднятися в очах світа тим, що порівнюють ті хиби, яких немає в них припадково, з хибами свого ближнього. Але чи заслуговує на похвалу тверезого чоловіка той, хто не запивається тому, що з природи не терпить вина?

Ти, що розмірковуєш холоднокровно над пристрастями, скажи, чи міг би ти величатися твоєю суворою фільософією, як би твої руки не находили холодним усього, чого доторкнуться, як би все, що попаде до

твого ледяного серця, не ставало сейчас ледом? І як можеш міркувати про річи, яких не знаєш?

Я з мого боку дозволяю фільософам величатися їхньою неплодною апатією. Колись читав я, не знаю сам, у якого поета, що їхня чеснота — це лишень ледяна брила, що усе в себе втягає і морозить кожнього, хто до неї наближиться. „Сам Бог не остається постійно в своїм величнім спокою, але рухається разом з вітрами і ходить разом з бурями".

27. падолиста.

Едвард поїхав, а я їду, як вернеться батько Тереси. Добридень!

3. грудня.

Сьогодня рано ішов я трохи завчасно в село і був уже недалеко від хати Т. Нараз зупинив мене далекий згук гарфи. Ох! чую, як моє серце сміється і в душу вливається вся роскіш, яку я відчував при тих згуках. Це була Тереса. — І як мені тебе зобразити, небесна діво, як викликати твій образ перед очі душі, в повній твоїй красі, і не чути розпуки серця! На жаль, ти починаєш заживати перші краплі гіркої чари життя, а я буду дивитися власними очима на твоє горе і не зможу тобі помогти нічим, хіба сльозами! Я, я сам мусітиму з милосердя радити тобі, щоб ти примирилася з твоїм горем.

Певно, що я не можу ані себе впевнити, ані заперечити, що її люблю; як би-ж то, як би-ж! — тоді певно такою любовю, що виключає всяку иншу гадку: Бог мені свідком!

Я став, як вкопаний, і не поворухнув навіть повікою; а очі, уха й усі почуття напружилися що сили: я раював тут на сім місці, де нічий погляд не змушував мене червонітися від мого одушевлення. Ввійди в моє серце в тій хвилі, як я почув голос Тереси, що співала ті строфи Сапфони, які я, разом із двома иншими одами, хотів як найкраще перекласти. Це єдина поетична спадщина по сій любій дівчині, безсмертній, як самі Музи. Один скік, і я опинився у світлиці, в якій Тереса сиділа на тім кріслі, де я бачив її вперше, коли малювала власний портрет. Була одягнена недбало в білу сукню; буйне ясне

волосся, що розплилося по грудях, її божественні очі, що купалися в роскоші, її лице, закрашене солодкою утомою, її рожеве плече, її нога, її пальці, що любо перебірали струни, — усе, усе було одною гармонією. А я відчував нечувану роскіш, дивлячися на неї з німим подивом. Хоч Тереса, очевидячки, змішалася, як побачила несподівано мущину, що її подивляв у такім строю, тай я сам став уже собі дорікати за мою докучливість і нечемність, то все таки не переставала грати, а я відчував одно бажання: дивитися на неї з подивом і слухати її. Не можу тобі сказати, в якім стані я був у тій хвилі; знаю лиш те, що я перестав відчувати тягар сього земного життя.

Встала з усміхом і лишила мене самого. І я став поволі приходити до себе. Я спер чоло на сю гарфу, а моє лице змивали сльози. Ох! я чув малу полекшу.

Падва, 7. грудня.

Не хочу тобі сього сказати, але боюся дуже, щоб ти мене не взяв за слово і не ужив усіх способів, аби мене випровадити з моєї любої самоти. Вчера приходив до мене Михайло і переказав мені од матері, що вже нанято для мене помешкання в Падві, куди я обіцяв (коли саме — не пригадую собі) поїхати, як тільки відчинять університет.

То лишень правда, що я зробив велику жертву, пішовши сюди; про це я тобі писав; але я дожидав пана Т., який ще не вернувся. А в тім я зробив розумно, що пішов на місце мого призначення; я кинув мої горби, не розпрощавшися ні з одною живою душею. В противнім разі я був би відси не рушився нізащо в світі, не вважаючи на твої намови і мої пляни. І признаюся тобі, що чую певну гіркість в серці, і часто кортить мені вернутися, — так ні! Я в Падві. Ось-ось стану фільософом, щоби ти не міг мені заєдно дорікати, що трачу час на дурниці. Все таки, затям собі добре і не посмій мене противитися, як мене візьме охота забратися звідси; бо знаєш, що я з роду нездатний до певних умов, а головне коли йде мова про систематичне життя, якого вимагають науки, на кошт мого спокою і мого вільного духа, або навіть — — я тобі це прощаю — моєї забаганки. Поки-що

подякуй моїй матері, а щоб їй зменшити прикрість, подбай вже заздалегідь пророкувати, буцім то з власного пересвідчення, що я тут не загрію місця довше ніж один місяць або й менше.

Падва, 11. грудня.

Я пізнався з жінкою патріція М., яка вирвалась з гамору Венеції з дому свого немічного мужа, щоб побавитися довшу частину року в Падві. Яка шкода! Її молодеча краса втеряла вже ту непорочну соромливість, що лиш одна в силі будити принаду любови. Незвичайно бита в жіночій кокетерії, намагається приподобатися виключно в цілі підбивання серць; принаймні я такої думки. Проте, хто в силі знати! Любить моє товариство і часто розмовляє зо мною півголосом та усміхається, як я її хвалю; тимпаче, що вона не одушевляється, як другі, цею холодною амврозією, яку зовуть гарними рухами і влучними жартами, що є завсіди доказом злобної вдачі. Отже знай, що вчора увечері присунула своє крісло до мого, говорила зо мною про деякі мої вірші, а коли ми що-раз глибше запускалися в розмову про сі дурниці, і я, сам вже не тямлю, яким робом, назвав їй одну книжку, вона мене попросила принести її завтра рано. Я пообіцяв. Здоров був! Надходить хвиля.

Друга година.

Лакей завів мене до кабінету, де я зараз на вступі зустрівся з жінкою, яка мала літ з тридцять пять і була в такім дорогім убранні, що мені й на думку ніколи не спало-б, що то покоївка, коли-б вона сама не дала мені зрозуміти це, кажучи: „Пані ще в ліжку; вийде за хвилю". Дзвінок закликав її до сусідньої світлиці, де стояв покров богині, — а я остався і став грітися коло печі та придивлятися чи то до Данаї, що була намальована на стелі, чи то до світлодруків, якими було вкрито всі стіни, чи то до французьких романів, розкинутих по всіх усюдах. Нараз відчинилися двері, і я почув несподівано дух, пересичений тисячею квінтесенцій, і побачив даму. Бачилося, скостеніла від холоду і опустилася на крісло з опертям, яке покоївка прилагодила для неї біля огнища. Привітала мене більш поглядом, як рухом, і спитала

з усміхом, чи я не забув за обіцянку. На се я вручив їй книжку і зауважив здивовано, що вона була одягнена лиш в довгу тоненьку туніку, яка не була запнята і тягнулася майже по коврі та не закривала плечей і грудей; натомість обвивало їх граціозне біле боа, що огортало шию. Її волосся, хоч і пришпилене гребенем, зраджувало недавній сон; бо де-які сплети опускалися кучерями на шию або й на груди, немов би сі чорні смужки мали служити провідником для недосвідченого ока; а инші спадали на чоло і прислонювали брови. Вона піднімала від хвилі до хвилі пальці, щоб їх упорядкувати, або підняти і підсунути під гребінь, а при тім показувала, може ненавмисне, білісеньке і наче виточене плече, покрите тунікою, що спадала аж по лікоть, як вона підняла руку. Оперлася на мале підвищення з подушки і гралася з вдоволенням малим песиком, що прискакував до неї, тікав, стрибав, їжив хребет і рухав хвостом та ушима. Я сів на крісло, яке присунула покоївка, що зараз же відійшла. Підлесне звірятко лащилося, кусалося і шарпало зубами рубець туніки і наче навмисне відслонювало дорогі пантофлі з блідо-рожевого шовку, а потім малесеньку ніжку — кажу тобі Льоренцо! — зовсім подібну до ніжки, яку Альбано намалював би Грації, що виходить з купелі. О, як би ти був, так як я, побачив Тересу в тій самій хвилі, біля огнища, як вона щойно встала з ліжка, так само в ранішнім строю, так само — приводячи на память той щасливий ранок! Пригадую собі, що я не смів дихати тим повітрям, що її оточувало, і всі мої почування переходили в пошану і подив. Та й певно якийсь добрий дух привів мені перед очі образ Тереси; бо я, сам собі дивуюся, мав настільки сили, що дивився з півусмішкою на песика, на красуню, далі на пса і знову на ковер, де спочивала гарна нога. Тимчасом гарна нога щезла. Я встав і став виправдуватися, що прийшов не в пору; і лишив її майже засоромленою, — я певний того. Бо з веселої і привітливої стала нараз більше здержливою — зрештою, не знаю. Коли я лишився сам, мій розум, що стоїть у вічній незгоді з серцем, став розмірковувати: Нещасний! Лякайся лиш цеї краси, що походить з неба, отже зважся і не відсувай уст від анті-

доту, який тобі посилає твоя доля. Я похвалив розум; але серце зробило вже своє. Зауважиш певно, що цей лист наче переписаний з чужого, бо я хотів наслідувати гарний стиль.

Ох, ся пісенька Сапфони! Співаю її півголосом підчас писання, проходу, читання. Я не був такий дивак, моя Тересо, як мені ще не було заборонено дивитися на тебе і тебе слухати. Терпцю! Одинадцять миль і я в хаті; а потім ще дві милі — а потім? Скільки разів я був би втік з того краю, як би не страх, що мої злидні мене убють, як буду далеко від тебе, не спиняв мене, не оглядаючись на таку небезпеку! Тут ми принаймні хоч під тим самим небом.

P. S. В сій хвилі дістаю листи від Тебе, Льоренцо! Вже пятий раз дорікаєш мені за мою любов. Я закоханий, це правда, та й що з того? Я бачив людей закоханих в Медицейську Венеру, в Психе і навіть в Місяця чи в яку иншу свою улюблену зорю. Та й ти сам, хіба ти не одушевлявся Сапфоною до тої міри, що віднаходив її образ в найкращій жінці, яку ти знав, і називав злобними і іґнорантами тих, що малюють її малою, смаглявою і досить поганенькою?

На бік жарти; я знаю, що я пустий, а може і дивак, та чи маю соромитися цього? Чому? Вже заздалегідь хочеш викликати на мойому лиці краску сорому; але, вибач, я не знаю, не можу і не потребую червонітися від чогось, що торкається Тереси; ні каятись, ні жалувати. — Здоров був!

Падва...

З отсього листа загубилися два листки, де Яків росказує про якусь халепу, в яку попався через свою бурхливу вдачу і через свою надмірну прямодушність. Видавець постановив оголосити автограф цілком точно і тому вважає відповідним навести це, що з листу осталося, тим більше, що з цього можна доповнити недостачу.

(Не став першого листка)

. . . . . .

. . . . . .

. . . тямлячи про добродійства, не забуваю також ніколи

про кривди; а все таки тобі відомо, скільки разів я їх прощав; я відплачував добродійством за кривду, і нераз жалів зрадника. Але за кривду на моїй чести мушу помститися. Не знаю, Льоренцо, що тобі писали і не дбаю про те. Але коли мені став перед очима цей падлюка, хоч я його й не бачив майже три роки, я почув жар у всіх суставах; а одначе я запанував над собою. Але чи треба йому було роздувати мій давній гнів новими причіпками? Я лютував тоді як лев і здавалось мені, був би роздер його, коли-б зустрів його хоч і в самій церкві.

По двох днях боягуз відкинув мій визов на двобій. Усі загукали проти мене: розпни! Немов би я був обов'язаний поминути спокійно образу в боку того, що свого часу вигриз половину мого серця. Ся благородна юрба хорує на добросердність, бо не має відваги помститися з відслоненим наличником; але як би ти бачив її підступи, її наклепи, її коромоли! — А з другого боку я не попустив йому ані на волос. Я сказав: „Маєте руки і груди так, як я, а я смертельник так, як ви." Він плакав і кричав; і мій гнів, цей мій необмежений пан, почав поволі остигати; з його лякливости дізнався я, що відвага не повинна мати права до нищення слабодуха. Та має-ж слабодух право дратувати того, що потрафить помститися? Вірь мені: До того, щоб піддатися ворогові з витертим чолом, з чорною душею і з тремтячою рукою, потрібно глупого упокорення або надлюдської фільософії.

Між тим цей випадок здер маску з усіх тих панків, що присягали мені на глибоку приязнь, що кожне моє слово приймали з подивом, і що кожної хвилі одкривали мені свої кишені і свої серця. Гробниці! Гарні мармори і високопарні написи, а відчиниш їх — найдеш черви і гниль. Чи гадаєш, Льоренцо, що як би тобі судилось просити хліба, то найшовся-б хтось, що памятав би про свої обітниці? Або ніхто, або якийсь хитрун, що своїми добродійствами хотів би окупити твоє приниження. Приятелі з добрих часів у злиднях тебе не знають. У них усе обчислено. І тому, як найдеться чоловік, в якого б'ється благородне серце, то він мусить його здавити, або критися, як орли або дикі звірі по недоступних горах і лісах,

далеко від злоби і ненависти світа. Високі духи підіймаються понад голови юрби, яка ображена їх величчу, силкується їх окайданити або висміяти і називає дурницями подвиги, які вона із свого багна може лиш подивляти і визнавати. Не говорю про себе; але коли подумаю про перепони, які ставить суспільність генієві і людському серцю, і про те, що під берлом тиранії і завеликої свободи цвіте один підступ, користолюбство і інтрига, — то паду на коліна і дякую природі, що наділила мене вдачею, ворожою до всякої неволі, і дала мені силу побороти власну долю та навчила мене вибитися понад моє оточення. Знаю, що найважніще, єдине й правдиве людське знання не дається вивчити ні з книжок, ні на самоті; і знаю, що кожний чоловік мусить послуговатися власним або чужим щастям, щоб якось перебратися поверх пропастей життя. Нехай і так; я боюся, щоб мене не обманив той, що міг би був мене поучити; щоб мене не згубило щастя, яке може мене спасти, та щоб мене не вдарила рука, яка мене могла піддержати . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

(Не стає другого листка.)

. . . . як би я був новиком; але я відчув глибоко всі пристрасти і не можу похвалитися, що я вільний від усіх хиб. Правда, що я не піддався цілковито ніякому блудові і що я на сій земній мандрівці переходив несподівано із садів на пустині; але признаюся, що моє пізнання зродилося з певного гордого обурення із безнадійности найти славу й щастя, за якими я тужу ще змалку. Як би я був продав віру, відпекався правди, занапастив мій талант, то гадаєш, не жив би в пошані і спокою? Але чи почести і спокій цього мізерного віку заслуговують на те, щоби їх здобувати жертвою душі?

Може ще більше як любов чесности, страх перед пониженням здержував мене завдно від тих провин, які інануємо у могучих, терпимо у більшої частини людей, а караємо у бідних, щоб не лишити без жертв самого образу справедливости. Ні! ані людська могучість, ані божа всемогучість не зневолять мене ніколи на сцені

світовій грати ролю малого драбуги. Хто хоче проводити ночі в покоях найбільших красунь, мусить признаватися до вільнодумства; бо вони стараються зберегти свою повагу в присутности того, якого підозрівають в сором-мливости. Певна красуня навчила мене штуки баламучення і намовляла мене до зради — і я був би, може зрадив і звів; але приємність, яку я собі з того обіцював, обернулася в полин у моїм серці, що ніколи не в силі згодом заспокоїтися і йти в парі з розумом. І тому ти чув не раз, як я вигукував, — що усе залежить — від серця, якого не в силі змінити ні люди, ні небо, ні навіть наші власні користи.

В більше цивілізованих сторонах Італії і по де-яких містах Франції шукав я пильно того гарного світу, який прославляють з такою емфазою: але всюди находив я юрбу шляхти, юрбу вчених, юрбу красунь, а всі були дурні, низькі, злобні — усі! Я помітив хіба тих кількох, що живуть в забутті серед люду, або думають на самоті і зберігають свою первісну, ще не зіпсовану вдачу. Тимчасом я гонив сюди й туди, на гору і на долину, як ті духи негідників, яких Данте заганяє до воріт пекла, бо не вважає їх гідними товариства правдиво проклятих.

І знаєш, що я зібрав за цілий рік? Балаканину, дорікання і смертельну скуку. — А тут, відки я дивився на минувшину з трепетом, і потішав себе, гадаючи, що я вже в пристані, демон засуджує мене на такі злидні. — Хіба-ж ти не бачиш, що я повинен звернути очі до проміння рятунку, яке мені посилає небо? Але заклинаю тебе, лиши вже ту свою звичайну проповідь: „Якове, Якове! ся твоя невіжа зробить з тебе мізантропа".

Хіба гадаєш, що як би я ненавидів людей, то так дуже жалів би над їх хибами? Та тому, що не-можу з них сміятись і боюся загибелі, гадаю, що краще буде жити далеко від світа.

І хто мене захистить перед ненавистю сього людського племени, що ріжниться так дуже від мене? Та й ні до чого тут розумування, хто правий; не знаю, та й не признаю собі повної рації. Головна річ (та й ти в сьому зі мною згодишся), що ся моя горда, здорова, чесна

вдача, або радше моя простота, неотесаність і необачність і реліґійна етикета, що є питома усім їхнім звичаям і ділам, не можуть погодитися; та й справді, я не маю охоти зміняти одіж. Отже для мене нема ніякої користи із завішення аброї; навпаки, я проваджу отвертий бій, а що буду побитий — це неминуче, бо я зовсім не вмію боротися з маскою гіпокризії, цеї чесноти, що має велике значіння, а ще більше приносить користи. В тім криється велике упередження! Я вважаю себе не за такого лихого, як інші, і тому гордую підступом; навпаки, не знаю, чи це добре, чи зле, але я маю благородність, чи радше безличність, являтися нагим і майже таким, яким я вийшов з рук природи. І тому, як часом собі думаю: „чи гадаєш, що правда на твоїх устах звучить не так глупо?“ — то з цего роблю висновок, що я був би дурнем, як би, найшовши в моїй самоті спокій блаженних, що раюють серед подиву найбільшого добра, кинувся в рамена цеї рафінованої і злобної юрби, тільки за-ради того, щоб уникнути небезпеки закохатись (ось твоя улюблена фраза).

Падва.... грудня.

Цей проклятий закуток присипляє мою душу, що вже переситилася життям; можеш собі балакати, що хочеш, але в Падві мені нічого робити. Як би ти бачив, з яким придуркуватим виглядом сижу й мучуся над тим, як почати цей нужденний лист! — Батько Тереси вернувся в гори і писав до мене; я відписав і натякнув йому, що небавом побачимося, і тепер кожна хвиля видається мені тисячоліттям.

Цей університет (як всі університети світа!) складається в більшости з гордих професорів, що ненавидять один одного, і зі справжньої збіранини слухачів. Знаєш, чому між ордою учених людей трапляються так рідко великі люди? Той з гори вітхнений інстинкт, що знаменує ґенія, живе лишень в незалежности і на самоті, коли обставини забороняють йому ділати і дозволяють хіба писати. В товаристві читається чимало, але думається мало, і копіюється. Серед вічних розмов затемнюється це благородне обурення, що велить нам відчувати, думати і писати сильно. Через те, що пи-

тлюємо багатьома язиками, питлюємо також і власним і осміщуємо себе в очах чужих і власних. Будучи залежними від людських потреб, пересудів і хиб, серед яких живемо, і будучи прикутими ланцюгом обовязків і вимог, віддаємо в руки юрби нашу славу і щастя. Цінимо багатство і могутність, ба навіть лякаємося власного значіння, бо слава стягає на нашу голову переслідування, а сила духа викликає підозріння держави: володарі хотять мати таких людей, які не були-б ані героями, які цілковитими негідниками. І тому кожний наємний учитель в часах неволі, рідко коли або й ніколи, не присвятить себе правді і своєму святому обовязкові. Звідси той цілий апарат університетських лекцій, що затемнюють розум і роблять правду підозрілою. — І хоч я не підозріваю, щоби всі люди були такі сліпі і блукали в пітьмі, а проте більша частина лиш з труднощами відхиляє повіки і вмовляє в себе, що пробиваєть*я крізь темряву, тоді як вона тільки мацає і крутиться на одному місці. Але не хочу про те говорити. Є де-які питання, про які можна розмовляти лиш з де-якими людьми, що дивляться на науку з тим усміхом, з яким Гомер приглядався боротьбі жаб з мишами.

Чи можу тебе просити при сій нагоді про одну прислугу? Тепер, коли Бог послав купця, продай мої книжки з тілом і з душею. Що мені робити з чотирма, чи більше тисячами книжок, яких не можу, ані не маю охоти читати? Затримай лиш тих кілька, в яких побачиш мої власні записки на краях листків. О, як то не учився я свого часу, розкидаючи все своє майно між книгарів! Але цей наліг уступив лиш місце другому. Гроші віддай моїй матері. Я рад би віддячитись її за стільки видатків — не знаю тільки способу, і що, так скажу, вичерпав би для неї скарб до самого дна — так ся дорога видалась мені найвідповіднійшою. Часи стають що-раз гірші, отже зовсім не годиться, щоби ся жінка проводила в нужді сі останні нечисленні дні. Здоров будь!

Евганейські гори, 3. січня 1798.

Прости, я вважав тебе за розумнійшого. Людське племя — се громада сліпців, що крутяться, штовхають

себе, бють себе і тягнуть за собою, або йдуть на зустріч невблаганій долі. І чому шукати або тікати перед неминучим?

Чи може помиляюся? Чи може людська мудрість в тім, щоб перервати цей незримий ланцюг нескінчених дрібних приключок, які ми звемо призначенням? Нехай і так; та чи можна через те кинути певним поглядом в темряву будущини? Ох! Ти знову взиваєш мене до утечі від Тереси. Це значить те саме, що сказати: кинь те, чим тобі миле життя; лякайся лиха та йди назустріч ще гіршому. Та припустім, що я, як розумний чоловік, з ляку перед лихом замкнув би душу для всякого блиску щастя: чи не схоже було-б тоді все моє життя на ці хмарні дні похмурої пори року, що будять в тобі бажання не існувати, доки вони засмучують природу? Льоренцо, скажи правду, чи не було-б краще, як би хоч частина ранку розяснилась промінням сонця, навіть під умовою, що ніч візьме собі день ще перед вечером? Як би я мусів стояти заєдно на сторожі мого могучого серця, то провадив би заєдно боротьбу в собою, і то надармо. Попливу як одчайдух, і хай буде, що буде. Поки що

Sento l'aura mia antica, e i dolci colli
Veggo apparir!*)

10. січня.

Едвард сподівається налагодити свою орудку на протязі місяця — пише. Отже вернеться найпізнійше з весною. Тоді, так в перших днях квітня вважаю відповідним виїхати.

19. січня.

Людське життя? Це сон; облудий сон, до якого ми привязуємо таку вагу, як ті баби, що в забобонах і віщуваннях шукають свого прийдешнього. Бережися: те, до чого ти простягаєш руку з такою жадобою, є може пустою тінню, що хоч для тебе така дорога, для другого є нестерпучою. Отже все моє щастя основується на пустім привиді річей, що мене в сій хвилі оточують; і коли я шукаю чогось реального, то або обдурюю себе, або натрапляю з жахом на ніщо! Не знаю; що до мене,

*) Чую моє давнє повітря і бачу, виринають мої любі гори. (Петрарка.)

то боюся, що природа створила нашу породу гейби найнижчим пасивним перстенем своєї незбагненої системи, наділюючи її таким великим самолюбством, щоб найбільший страх і найбільша надія творили в нашій уяві нескінчений ряд зла й добра і привязували нас до цього короткого, непевного, злиденного істнування. І тоді, коли ми служимо сліпо її цілі, вона сміється з нашої гордині, вкладаючи в нас віру, що всесвіт створений ради нас і лиш ми достойні і здатні диктувати закони всякій тварі.

Я йшов полями задуманий, закутаний аж до очей, приглядаючися мертвечій блідости землі, похороненої під снігом, без листя і бадилля, що говорили-б про її минулу буйну ростинність. Але мої очі не могли вдивлятися довго у схили гір, яких верхівя було оповите чорною хмарою холодної мли, яка спускалася на нього, щоб збільшити сум холодного і похмурого повітря. Здавалось мені, що сі сніги розсипаються і обсипаються потоками, які заливають долину і поривають за собою нагально ростини, череди й хати та нищать в один день працю довгих літ і надії багатьох родин. В ряди-годи проблискувало проміння сонця і показувало, що тільки з його ласки світ не пірне у вічну глибоку ніч. І я звернувся в ту сторону неба, що сіріла і задержала ще сліди його сяєва, і говорив: Сонце! усе тут зміняється. І настіе день, коли Бог одверне свій погляд від тебе, та й ти станеш иншим; і тоді хмари вже не будуть супроводити твого падаючого проміння, і ранішня заграва, затикана небесними рожами і оповита твоїм промінням, не явиться на сході, сповіщати про твій прихід. Поки-що тішся твоїм життям, що стане відай важке і подібне до життя людини. Ти бачиш: чоловік не може тішитися своїми днями; і як часом йому судиться переходити квітчастими квітневими левадами, то він мусить завдно дріжати перед задушливим повітрям літа і перед убійчим ледом зіми.

22. січня.

Так то, так, мій друже! Я стояв біля печи мого упразителя, куди сходилися звичайно де-які селяне з околиці, щоб погрітися і розповісти один одному свої

новинки і давні пригоди. Нараз увійшла боса, скостеніла дівчина і звернувшися до садовника, попросила милостині для бідної бабусі. Підчас коли вона стояла при печи і грілася, він лагодив для неї вязку дров і два чорні буханці хліба. Дівчина взяла дар, подякувала і вийшла. Я вийшов також і несвідомо пішов за нею, збиваючи сніг за її слідами. Підійшла до гори леду, пристала і стала шукати очима иншої дороги. Я догнав її і спитав: „Далеко йдеш, дівчино?“ — „Ні, паночку, пів милі“. — „Але сі дві вязки спиняють тебе в ході; дозволь мені нести одну“. — „З вязками було-б ще пів біди, як би я могла їх держати на плечах обома руками; але сі два буханці мені заважають“. — „Хай буде і так, я візьму хліб“. — Задихалась і вся почервоніла; дала мені хліби, і я заховав їх під плащем. За якийсь час ми увійшли до хижі. Тут сиділа в кутику бабуся; вона мала коло ніг горщик, в якому було вигасле вугілля. Держала долоні над горщиком, а ліктями сперлася на коліна. — „Добридень, бабусю!“ — „Добридень.“ — „Що чувати, бабусю?“ — Ані на це, ані на десять инших питань не вдалось мені видусити з неї слова відповіди; вона вся була занята розгріванням рук і від часу до часу піднімала очі, ніби хотіла пересвідчитися, чи ми ще не пішли. Ми поклали сі малі засоби, а бабуся дивилася на них нерухомими очима. І на наше прощання і на обітницю, що прийдемо завтра, не відповіла нічого, хіба одно: добридень — і то як би на силу.

Коли ми верталися додому, дівчина розказала мені, що ця бабуся, маючи вісімдесять або й більше літ, до того ще живе в злиднях, бо не раз бувае, що тяжкі часи не дозволяють селянам подавати їй милостиню, яку для неї збірають; отже не раз вона була вже на божій дорозі з голоду, і одначе все ще боялася вмірати і заєдно бурмотіла свої молитви, щоб небеса заховали її в живих. Пізніше чув я від старих селян з околиці, що давно-давно чоловік її помер від вистрілу, і що вона мала від нього синів і дочок, а потім зятів, невісток і внуків, але їй довелося дивитися, як вони один по однім валилися біля її ніг того памятного голодового року. — А проте, мій брате Льоренцо, її не убили ні перебуті, ні теперішні

злидні, і вона прив'язується ще й тепер до життя, що завдно поринає в морі болю.

Отже з таким горем звязане наше життя, що зберегти його здолає хіба могучий сліпий інстинкт, силою якого (хоч природа подає нам способи, як від нього увільнитись) ми нераз змушені окупити його піною упідлення, плачу, а то й злочину!

17. березня.

Вже два місяці, як я не подав тобі й знаку життя, і ти непокоїшся; боїшся, що я так дуже дався полонити любови, що забув про тебе і про вітчину. Прости, брате Льоренцо! але ти замало знаєш мене і людське серце і твоє власне, коли думаєш, що туга за батьківщиною може ослабнути, не кажу вже згаснути, коли гадаєш, що вона уступає місце другим почуванням! Ні! вона підсичує другі почування, а вони її підсичують. А проте й то правда — і тут признаю тобі рацію, — що любов у хорої душі, в якій всі инші почування межують з роспукою, стає всемогучою — і в тім я пересвідчився. Але щоби вона загрожувала загибіллю — це не правда; без Тереси гриз би я може сьогодня землю.

Природа творить власною силою такі одиниці, що мусять бути благородними. Двадцять літ тому такі одиниці були безчинними і поринали в загальнім сні Італії; та сьогоднішні обставини розбудили в них їх мужеські вроджені почування і вони так засталились, що можеш їх зломити, але ніколи не зігнеш. Не говорю в перенесенім значінню; в тім вирченню криється правда, що проблискує з життєписів багатьох давніх великих мужів, які зійшли зі світа із славою; це правда, в якій я впевнявся, живучи серед багатьох наших співгорожан; я їх оплакую, а заразом подивляю. І тому, як Бог не має змилосердитися над Італією, вони мусять скрити їхню любов до батьківщини на дні серця — а це страшно! Бо вона затроює і виповнює болем усе життя. А проте вони не виречуться її; навпаки, волітимуть небезпеки, злидні і смерть. До таких належу я і ти, мій Льоренцо!

Але як би я писав про те, що я бачив і знаю про наші відносини, то зробив би діло зайве і жорстоке, бо

я розбуджував би у вас усіх ту страшну лють, яку я рад би приспати в самім собі. Вірь мені, я плачу над батьківщиною, плачу скрито і хочу

Che le lagrime mie si spargan sole. *)

Другий рід італійських патріотів скаржиться своїм способом: голосно. Вони кричать, що їх зраджено і запродано. Але як би вони були стали збройно, їх були-б може подоліли, але не зрадили; а як би були боронилися аж до останньої краплі крови, то ані переможці не змогли-б їх запродати, ані переможені не важилися-б їх підкупити. Хоч і не багато з нас припускають, що свободу можна купити грішми, одначе догадуються, що чужинці з любови правди приходять на наші ниви мордувати одні других, щоби визволити Італію! Але чи ті Французи, що-споганили божу теорію про публичну свободу, схотять бути Тімолєонами на нашу користь? Не один все таки вірить у Молодого Героя, що зродився з італійської крови, там, де говорять нашою мовою. Але я ніколи не сподіваюсь чогось корисного і значного для нашої справи від духа низького і жорстокого. І яка з цего користь, що він має силу і голос льва, як він має вдачу лиса і нею чваниться? Так, він підлий і жорстокий — і сі епітети не пересадні. Чому він не запродав Венеції в явнім і благороднім обуренню? Селім І., що-винищив над Нільом тридцять тисяч Черкесів, які здалися на його слово, і Надір Шах, що в нашім віці витовк триста тисяч Індійців, є більше жорстокими, але не заслуговують на таку велику погорду. Я бачив на власні очі сю демократичну конституцію, яку Молодий Герой власною рукою виготовив і забезпечив гльосами та післав з Пасеріяно у Венецію до ухвали; а тимчасом умова в Кампоформіо була вже від кількох день покінчена і затверджена, і Венеція була запродана; а довіря, яке ми мали до Молодого Героя, наповнило Італію проскрипціями, заточенням і еміґрацією. — Я не обвинувачую, второпности політиків, що продають

*) Щоб мої сльози проливалися самітні (Петрарка).

народи, як отари овець; так було завсіди і так буде: я оплакую мою батьківщину,

Che mi fu tolta, e il modo ancor m'offende. *)

Він родом з Італії і свого часу прийде батьківщині на поміч... — Нехай собі инший в це вірить; я сказав і буду завдно казати: він з роду тиран, а тиран не журиться батьківщиною і її не має.

Инші земляки, бачучи рани Італії, проповідують завдно, що їх треба гоїти радикальними ліками, які потрібні до повернення свободи. Це правда: Італія має попів і монархів; але не священиків. Бо де релігія не вкорінена в закони і звичаї люду, там управа богопочитанням стає крамницею. Італія має гербовців, скільки хочеш, але справжньої шляхти не має. Бо шляхта одною рукою боронить республіку у війні, а другою править нею підчас миру; а в Італії найбільшою честю шляхти є неробство і глибоке неуцтво. Нарешті маємо нарід — але не горожан, або дуже не багатьох. Лікарі, адвокати, професори університету, письменники, багаті купці і несчислима громада урядництва, виконують свої благородні або, як вони кажуть, горожанські обовязки, а одначе не мають ні сили, ні горожанського права. Хто здобуває власним ремеслом чи хліб, чи дорогоцінности, а не є паном землі, той є лиш частиною народу; правда не таким нужденним, але не меншим рабом. Земля без народу може обійтися, але нарід без землі ніколи. І тому тих кілька власників землі в Італії буде завсіди, хоч і невидимими, але необмеженими панами народу. Отже зробім з попів і монахів священиків; замінім гербових на шляхту; мужиків, як вже не всіх, то хоч значну частину, в горожан і власників землі — але обережно; без розливу крови, без згубних релігійних реформ; без партійности, без проскрипцій і заточення; без помсти, без крови, без пустошень чужого оружжя; без поділу землі і аґрарних законів; без загарбання родинних посілостей — бо, як би, о скільки я зрозумів і розумію, як би ті засоби були потрібні для

*) Яку мені загарбали, та ще в образливий спосіб. Данте. „Пекло" Гл. V.

нашого визволення з того вічного ганебного рабства, то я з мого боку не знаю, що вибрав би; в кожнім разі, ані не безчестя, ані рабство; а одначе не хотів би я бути виконавцем тих жорстоких і часто неуспішних засобів, — бо для одиниці лишається багато доріг рятунку; коли-ж вони замкнені, тоді остається гріб; але ціла нація не може дати себе поховати. І тому, як би я писав, то взивав би Італію, щоб спокійно переносила теперішній стан, і щоби оставила Франції ганьблячу славу, що вона принесла на жертівник свободи стільки людських жертв — на яких тепер поклала або положить свої престоли тиранія Пяти або Пятьдесяти або Одного; престоли, що хитаються кожної хвилі, як взагалі престоли, що підносяться на підвалинах трупів.

Цей довгий час, коли я не писав до тебе, не змарнований для мене; навпаки, гадаю, що я його використав забагато. Але що за фатальні здобутки! Пан Т. має чимало творів з поля політичної фільософії і найліпших істориків нових віків. І я не хотячи зачасто находитися близько Тереси і з нудьги та з цікавости — це два найживійші бодці людського роду — просив позичити сих книжок. Частину з них я перечитав, частину перегортав і вони були моїми сумними товаришами цеї зіми. Розуміється, милійшим товариством для мене були птахи, яких незвичайна студінь пригнала за поживою близько осель їхніх ворогів, людей, і вони — цілими родинами і громадами сідали на мій балькон, де я ставив для них обід і вечерю. Але тепер, коли їх потреба зменшається, може вже перестануть навідуватися до мене. Між тим я виніс з моїх довгих лектур переконання, що не знати людей небезпечно, але знати їх, коли не мати охоти їх обманювати, ще страшнійше! Я виніс переконання, що багато поглядів багатьох книжок і історичні суперечности впроваджують тебе в коловорот замішання, хаосу і нічого. І тому як би мене змушував хто до безнастанного читання або до нечитання, я вибрав би нечитання нічого; і так відай зроблю. Я виніс переконання, що всі наші змагання марні, так само, як марне наше життя, та що проте так звана суєта є джерелом наших помилок, наших сліз і наших злочинів.

А одначе чую, мов серце кровавиться що-раз більше сею божевільною любовю до батьківщини. І коли думаю про Тересу — і як надіюся — мов серце відчуває ще більший жаль, як перше, я повтаряю: Хоча би навіть моя приятелька була матірю моїх синів, то все таки мої сини не мали-б батьківщини; і моя дорога товаришка мого життя відчувала-б це і плакала-б. — О горе! до тих почувань, які будить біль у серцях молодих дівчат, тимпаче італійських дівчат, ще на зорі їхнього скоромінущого дня, долучена ще ся нещасна любов до батьківщини. Я відтягнув пана Т. від політичних розмов, до яких він чув хоробливий нахил, — його дочка завше мовчала, — і проте я помітив, що терпіння її і її батька крають серце цеї дівчини. Знаєш, що вона не проста жінка, бо поминувши навіть її власні інтереси — за-для чого в инших часах могла-б вибрати собі не такого мужа — вона наділена гордим духом і вищими поглядами. Вона бачить, як мені надоїло це похмуре і холодне дармування самолюба, серед якого я коротаю дні. Їй Богу, Льоренцо! навіть як мовчу, не можу скрити почування, що я нуждарь і страхополох у власних моїх очах. Сильна воля і неміч до чину у чоловікові, що захоплений політичною гарячкою, творять його для нього самого найнужденнійшим єством; і коли він не мовчить, то вони осмішують його в очах світа; він грає ролю палядина з романів, безсильного, залюбленого у власній батьківщині. Коли убив себе Катон, то якийсь бідний патрицій, іменем Коцій, пішов за його прикладом. Першого подивляли тому, що він перший вжив усіх засобів, аби не бути рабом, другого висміяли тому, що з любови до свободи не знав, що зробити і себе убив.

Але тут біля Тереси — тому, що я так дуже себе опановую, що нераз три або чотирі дні намагаюсь її не бачити, навіть сама згадка про неї будить в мені солодкий жар, якесь світло, якусь життєву розраду — трохи може коротку, але божественну насолоду — і так бережуся від цілковитої роспуки.

Але коли ми вдвох — иншому може-б ти не повірив, Льоренцо, але мені можеш вірити — тоді я ні словом не згадую їй про любов. І вже пів року минає, відколи її

душа споріднена з моєю, а вона ще не почула з моїх уст визнання кохання. — Але як її у се сумніватися? — Її батько грає зо мною цілими вечорами в шахи, а вона сидить при цім столику і працює, мовчазна, хіба її очі говорять — і то зрідка; а опісля спускаються на землю і благають мене співчуття. Та й яке инше співчуття можу почувати що до неї, крім того, що намагатимусь, доки лиш зможу, ховати мої почування на дні серця? Та-ж я живу виключно для неї; а як скінчиться ще і цей мій солодкий сон, тоді радо спущу завісу. Слава, знання молодість, багатства, батьківщина, усі ті привиди, що досі виступали в моїй комедії, не мають для мене вже ніякого значіння. Спущу занавісу і лишу иншим смертельникам змагання прибільшати приємности і зменшати болі життя, що з кожною хвилею скорочується, а в якім ті бідняги хотіли-б бачити безсмертність.

Ось тобі зі звичайним неладом, але з незвичайним спокоєм моя відповідь на твій довгий сердечний лист. Ти зумієш висловити твої гадки багато краще; я свої за дуже відчуваю. А одначе видаюся впертим. Але як би я слухав других більше ніж себе, то довелося-б мені відай жалуватися на себе самого; а втім як-раз, щоб не жалуватися на себе, лежить ся крихта щастя, якого чоловік може сподіватися на сім світі.

3. квітня.

Коли душа пірне цілковито в певного роду насолоду, тоді наші слабі сили, вражені надмірною приємністю, стаються майже німими і глухими і нездатними ні до якої праці. Як би я не провадив життя святого, то мої листи доховили-б до тебе частійше. Як нещастя обтяжають життя, тоді ми йдемо ділитися ними з кимсь нещасним, і той находить розраду, як дізнається, що не він один засуджений на сльози. Але коли нам усміхнеться хвилина щастя, тоді замикаємося самі в собі, боячись, щоб наше щастя не зменшилося, як ми ним з кимсь поділимося; або лишень наша гординя радить нам тішитися. А крім того, хто уміє свою страсть, будь вона весела чи сумна, описати зовсім точно, той відчуває її дуже мало. — Між тим природа стає що-раз гарнійшою, такою, якою вона

мусіла бути тоді, як вперше родилася з надрів страшного хаосу і висилала наперед себе усміхнену, квітневу, досвітню зорю; а зоря розпустила до сходу своє жовте волосся і сповиваючи поволі всесвіт своєю рожевою киреєю, розсівала благодатні холодні роси і будила дівочий легіт вітерців, щоб звіщати квітам, хмарам, хвилям і усім єствам, що її вітали, сонце, це сонце, величний образ Бога, світло, душу і життя всякої тварі.

6. квітня.

На жаль, так є! Ся моя уява малює мені так ясно щастя, якого я бажаю, і ставить мені його перед очі так, що бачиться мені, ось-ось досягну його рукою, лиш ще кілька кроків — а потім? Моє бідне серце бачить, як воно щезає, і ридає гей-би тратило здавна посідане добро. Тимчасом він пише до неї, що спершу затримали його судові справи, а потім революція перервала на якийсь час урядування трибуналів; і додає, що з огляду на інтереси повинні мовчати всі инші почування. Це якась відай нова любов — але ти скажеш: Та й що тобі з того всього? Нічого, дорогий Льоренцо; хай Бог боронить, щоб я використовував байдужність Едварда — але не розумію, як він може баритися хоч один день довше! — Отже маю себе обдурювати що-раз більше, щоб опісля проковтнути убійчий напій, який сам собі приготую?

11. квітня.

Сиділа на софі проти вікна, що виходить на гори, і придивлялася хмарам, що пересувалися по безмірах неба. — „Чи бачите", — сказала, — „цю голубу глибінь?" — Я стояв біля неї мовчазний і вдивлявся в її руку, що держала загорнену книжечку. — Не знаю, як воно сталось, але я зовсім не помітив, як стала ревіти буря з півночи і стала ломати молоді деревця. „Бідні деревця!" — закликала Тереса. — Я прочуняв. Темінь ночі густіла, а блискавки робили її ще чорнійшою. Лив дощ і гриміло. Небавом побачив я замкнені вікна і світло в покою. Хлопець зробив своє звичайне вечірнє діло, боячися до того бурі, і позбавив нас видовища лютуючої природи; а Тереса, що стояла задумана, не помітила цього і дозволила йому це зробити.

Я взяв з її руки книжку і відчинивши її, де попало, став читати:

— Люба Глікерія оставила на сих моїх устах останній віддих. З Глікерією втеряв я усе, що міг втеряти. Її могила, це єдина пяд землі, яку вважаю достойною назвати моєю. Ніхто, крім мене, не знає цього місця. Я насадив на нім кущі рож, що цвітуть, як колись цвіло її лице, і розливають солодкі пахощі, якими пашіло колись її лоно. Щороку в місяці рож навідуюсь до святого гаю. Сідаю на цей горбок землі, що криє її тлінь, зриваю одну рожу і роздавлюю: Так само ти свого часу цвіла! І обриваю з рожі листочки і розсипаю їх — і згадую той солодкий сон нашого кохання. Ох, моя Глікеріє, де ти тепер? Сльоза паде на траву, що виростає на гробі, на жертву для любої тіни.

Я замовк.

— Чому не читаєте? — сказала, зітхаючи, і глянула на мене. Я став читати від початку, а коли дочитав до слів: „Так само ти свого часу цвіла!“ — голос застряг мені у глотці. Сльоза з ока Тереси покотилась на мою руку, що стискала її білу ручку.

17. квітня.

Чи пригадуєш собі ту панночку, що чотирі роки тому перебувала на свіжому повітрі у стіп цих гір? Була нареченою нашого Оліва П., що, як тобі відомо, зубожів і не міг з нею одружитися. Сьогодня бачив я її замужньою за якимсь шляхтичем, свояком родини Т. Вона переїздила через свої посілости і навідалася до Тереси. Я сидів на долівці на коврі і був затоплений в читанці моєї малої Ізабелі, що відписувала на столику азбуку. Побачивши її, я встав, побіг зустрічати її і трохи не обняв її. — Як вона змінилася! Горда і рафінована, удавала, що мене не пізнає, а потім виявляла здивування та промимрила якусь чемність, так, між мною і Тересою, — і я заклався-б, що моя несподівана поява збила її з пантелику. Стала цокотіти про дорогоцінности, про стьожки, про ланцюжки, про капелюхи і трохи прийшла до рівноваги. Я сподівався, що зроблю для неї діло приємности і любови ближнього, як зверну розмову

про сі нісенітниці на иншу дорогу. А тому, що майже всі молоді жінки червоніють і не потребують жадних инших окрас, коли говорять з тобою чемно і сердечно, я пригадав їй сі поля і сі її щасливі дні. — „Ах, ах!“ — відповіла недбало і стала далі розводитися над гарним виконанням її серіжок. Між тим її чоловік, (що між людом піґмеїв виборов собі титул savant, так як Альґеротті і ***) хвалився високою ціною тих дурниць і славив добрий смак своєї жінки, а при тім жемчужив свій чистий тосканський діялект тисячу французьких фраз.

Я хотів уже взяти за капелюх, але погляд Тересь заспокоїв мене. Розмова стала поволі сходити на книжки, які ми читаємо на селі. І тепер був би ти почув, як наш панок став рецитувати панеґірик на честь багатої бібліотеки своїх дідів і збірки всіх видань Principes клясиків, які він зміг скомплєтувати підчас своїх подорожів. Я сміявся в душі, а він продовжував свій відчит про наголовки. Але Бог змилосердився над нами і послав наймита, що пішов шукати пана Т. Він прийшов сказати Тересі, що не міг його знайти, бо той пішов у гори на полювання. Відчит урвався. Я спитав паню про Оліва, якого я після його нещастя більше не бачив. Уяви собі, що діялося в моїм серці, як я почув від давньої його любки холодну відповідь: „Він помер“. — Помер! — вигукнув я, зриваючися з крісла і дивлячися на неї, мов вражений громом. І став розказувати Тересі про благородну вдачу цього надзвичайного юнака і про його непривітну долю, що засудила його на боротьбу з убожеством і неславою, але він помер без тавра ганьби і вини.

Тоді чоловік став оповідати про смерть батька Оліва, про коромоли з його старшим братом, про щораз завзятійші суперечки та про присуд трибуналу, що будучи суддею між двома братами з того самого батька, обдер одного, щоб збагатити другого. Тоді бідний Оліво кинув на поталу злоби суду ще і сі останки багатства. Картав сього ненормального юнака, що не схотів приняти помочі свого брата і, замісць того, щоб з ним поєднатись, що-раз більше його огірчував.

— А вже-ж — перебив я — як його брат не міг бути справедливим, то Оліво не повинен був бути боягузом. Гідний жалю той, хто замикає серце для поради і милосердя приятеля, гордує співчуттям любови і відкидає охочу підмогу, яку йому подає рука друга. Та тисячу разів нужденніший той, хто спускається на приязнь багача і, числячи на чесноту чоловіка, що не був ніколи нещасливим, приймає добродійство, за яке колись прийдеться йому заплатити такою самою мірою. Щастя лучиться з нещастям хіба на те, щоб закупити подяку і знущатися над чеснотою. Чоловік, звіря насильства, використовує забаганки долі, щоб загарбати собі право гнобити других. Тільки нещасним можливо помагати і потішати себе взаїмно без взаїмної наруги. Але хто сяде до стола багача, в ту-ж хвилю, хоч і запізно, пересвідчиться,

Come sa di sale
Il pane altrui. *)

— І тому оскілько то не лекше жити, жебраючи від порога до порога, ніж понижатися, або проклинати грубого добродія, що подаючи тобі добродійство, вимагає від тебе в заплату сорому і твоєї свободи!

— Але ви — одповів чоловік — не дозволили мені докінчити. Як Оліво кинув батьківський дім, зрікаючися всього на користь старшого брата, то чому потім захотів сплачувати довги свого батька? Хіба-ж не він сам був причиною своєї нужди, жертвуючи через цю безглузду ніжність навіть своєю спадщиною по матері? —

— Чому? Коли наслідник обманив вірителів судовими хитрощами, то невже міг Оліво стерпіти, щоб кости його батька викидали з гробу ті, що в злиднях прийшли йому з поміччу власним майном, та щоб на нього показували на вулиці пальцями, як на сина пропащого батька? Ся благородна честь знеславила старшого брата, що не міг здобутися на неї, і він, намагаючися надармо з'єднати собі його добродійствами, присягнув йому опісля досмертну, справді февдальну і братерську ворожнечу. Тимчасом Оліво втратив поміч тих, що в душі може

*) Що чужий хліб має смак солі. — Данте.

його хвалили тому, що його знищили негідники; бо далеко лекше похваляти чесноту, як боронити її силою і її наслідувати. Тому то чесний чоловік мусить пропасти між злодіями; а ми звикли лучитись топтати ногами того, що лежить, і судити по наслідках.

Не відповіли нічого, і може почували себе переможеними, чи хоч переконаними. Я додав по хвилі: — Замість того, щоб жаліти над Олівом, я дякую Всевишньому, що його забрав зпосеред розбишак і наших злочинів. Бо правду сказавши, ми самі, ми почитателі чесноти, злочинці! Є де-які люди, які потребують смерти тому, що не можуть примінитися до проступків злих і до слабосильности добрих.

Жінка почувала зворушення.

— На жаль! — промовила зітхаючи. — Але хто потрібує хліба, той не повинен привязувати такої великої ваги до чести.

— Це як-раз одна з ваших осуд! — скрикнув я гнівно. — Отже ви, ви самі хотіли-б видаватись за чесних тому, що чеснота не ясніє у ваших чорних душах, хотіли-б здавити її також у грудях тих нещасних, що не мають иншої розради, і таким чином обманити вашу совість?

Очі Тереси признавали мені слушність, але вона намагалася змінити тему розмови — та визов було кинуто. І як мені було тепер мовчати? Правда, я сьогодня каюся, що се зробив. Очі подружжя були потуплені в землю та й їх душі воліли запастися під землю, як я кричав диким голосом: — Ті, що не були ніколи нещасними, не достойні свого щастя. Горді! дивляться на нужду лиш на те, щоб над нею знущатись; домагаються, щоб усе пішло на жертву багатства і приємности. Але нещасливий, що зберігає свою гідність, є дзеркалом хоробрости для чесних і сорому для негідників. — І я вибіг, рвучи волосся з голови. Я вдячний першим моїм життєвим злидням, що мене зробили нещасним! Мій Льоренцо! инакше не був би я твоїм другом, ані другом цеї дівчини. — Заєдно стоїть мені перед очима нинішня ранішня пригода. Сижу тут, оглядаюсь кругом себе і боюся, щоб не побачити когось з моїх знайомих. І хто-б цього сподівався? Її серце не зворушилось ні трохи на згадку про її першу любов!

Вона посміла збезчестити тінь того, що вперше вітхнув у неї загальне відчування життя. Ані одного зітхнення! — Ах, дурню! ти ляментуєш тому, що не находиш між людьми тієї чесноти, яка — ох! відай в пустим іменем — або конечністю, що зміняється з почуваннями і обставинами — або природною силою у де-яких одиниць, що будучи благородної і чутливої вдачі, засуджені на вічну війну з усім людством. Та нехай би і так! Та горе їм, як вони, хотячи, чи не хотячи, одкриють очі на згубне світло обману!

Не маю душі чорної; ти знаєш мій Льоренцо! В першій своїй молодости я рад був розсипати квіти на голови всіх людей; і хто, хто, як не скрита жорстокість зробила мене таким завзятим і злобним що до більшости людей? Я простив би всі кривди, які мені заподіяли. Та коли мені стане перед очима це достоповажане убожество, що як і не трудиться, все таки показує свої жили, висушені всемогучим багатством члени; і коли бачу стільки людей немічних, окайданених, виголоджених, як вони стогнуть під страшним батогом певних законів, ох, ні! я не можу з ними поєднатись. Тоді закликаю до помсти враз з юрбою тих нуждарів, з якими я поділяю хліб і сльози, і домагаюся в їх імени тієї пайки, яку вони наслідили по природі, по своїй добрій, безпартійній неньці. — По природі? але коли вона зробила нас такими, якими ми є, то хіба вона не мачуха?

Так, Тересо, буду жити з тобою; але житиму лиш доти, доки зможу з тобою жити. Ти один з тих багатьох ангелів, які розсипані тут і там по лиці землі, щоб піддержати чесноту і в душі пригноблених і скорбних влити любов до людськости. Але як би я тебе втеряв, то який вихід лишився-б для цього молодця, якому остогид увесь світ?

Як би ти був її бачив опісля, як вона мені простягнула руку і сказала: — Вгамуйтеся, сих двоє людей, бачилось, дійсно каялися. І як би Оліво не був нещасливим, то чи найшов би ще поза гробом приятела?

— Ох! — казала по хвилі мовчанки — невже-ж, щоб любити чесноту, треба жити у стражданнях? — Льоренцо,

Льоренцо! Її небесна душа променіла з обрисів її обличчя.

29. квітня.

В її присутности я такий повний життя, що майже не відчуваю, що жию. Так само, як прокинуся із спокійного сну і як проміння сонця вдарить мене в очі, мій осліплений зір губиться в потоці світла.

Від довшого часу надокучає мені моє дармування. З початком весни задумував я студіювати ботаніку і в протягу двох тижнів зібрав по горах кілька тузинів ростин, які десь мені заділися. Нераз забував я мого Лінея на лавці в городі або під яким деревом; а врешті загубив його. Вчора приніс мені Михайло два листки з нього, зовсім зарошені; а сьогодня рано доніс мені, що останню частину пошматував садовників пес.

Тереса мене картає. Щоб їй приподобатися, сідаю до писання; та хоч і почав кращою, як коли-небудь, апострофою, проте не можу рушити поза три чи чотирі речення. Розбіраю теми; на гадку насувається тисяча ідей; перебіраю, перетрясаю і знову вибираю; остаточно пишу, роздираю, перекреслюю і нераз трачу ранок і вечір. Ум томиться, з пальців випадає перо, і бачу, що час і труд змарновано. Я тобі казав уже давнійше, що писання є нижче або понад мої сили; додай до цього ще стан моєї душі, і переконаєшся, що як я тобі пишу від часу до часу лист, то це не аби-яка посвята. — Ох, як би ти бачив мій вигляд, як вона сидить при роботі, а я читаю! Перериваю що хвилі, а вона підганяє: „Ну, далі!“ Читаю знов, але по двох листках мій голос стає що-раз швидчий і кінчиться тихим бурмотінням. Тереса непокоїться: „Пробіг! читайте так, щоби я розуміла!“ Продовжую. Та мої очі якось незамітно одвертаються від книжки і затоплюються в сім ангельськім личку. Замовкаю, книжка випадає з руки і замикається; трачу місце і не можу його знайти. Тереса хотіла-б гніватися і усміхається.

А одначе, як би я запамятав усі гадки, що пересуваються по моїй уяві! Багато з них записую на обгортках і на маргінесах мого Плютарха; бо як їх сейчас

не запишу, вони виходять мені з тямки. А коли потім відшукую їх на папері, то знахожу відривки сухих, неповязаних, холодніських ідей. Звичай записувати гадки, замісць того, щоб дати змогу їм дозрівати в умі, надто безглуздий — але в цей спосіб повстають з книжок, які написали другі, книжки мозайкові. — Так і я, проти волі, написав мозайковий твір. В одній англійській книжці найшов я певну нещасливу історію; і здавалось мені, що я вичитую в кожнім слові злидні бідної Лаврети: — сонце світить всюди і все на те саме горе на землі! І я, щоб не видаватись неробою, силкувався описати злидні Лаврети, перекладаючи з англійського тексту як-раз сю частину і вибіраючи з нього, зміняючи і додаючи де-що мого власного, розказав правдиву подію, підчас коли мій текст е романом.

На сім нещаснім єстві хотів я показати Тересі дзеркало фатального горя любови. Та чи думаєш, що гадки, поради і приклади чужого нещастя придадуться на що инше, як не на те, щоб розпалювати ще більше наші пристрасти? Замісць того, щоб говорити про Лаврету, я говорив про себе; така вже моя вдача; я заєдно доторкуюся моїх ран — і проте не можу зважитись дати читати сих кілька листків Тересі; я-б їй заподіяв більше зла, ніж добра — і через те кидаю писання. Перечитай це. Здоров будь!

Відривок оповідання про Лаврету.

»Не знаю, чи небо звертає увагу на землю. Але як воно колись на неї подивилось (хоч-би й першого дня, як людський рід став ворушитися), то гадаю, що доля написала у вічних книгах:

Чоловік буде нещасний.

Та й я не дбаю про те, щоб відкликуватися від сього вироку, бо може не знав-би, до якого суду звернутись, тим паче, що він, на мою гадку, пожиточний для багатьох племен, які живуть в несчислимих світах. Заразом дякую тому Провидінню, що стикаючися з загалом істот, заєдно їх приводить до життя, вбиваючи їх перше. Бо воно разом із стражданнями дало нам хоч дар плачу

і мститься на тих, що злобною філософією намагаються протестувати проти людської долі, тим, що відмовляє їм невичерпаних роскошів співчуття. — „Як бачиш, що хтось прибитий горем і плаче, не плач“ *). Стоїку! Хіба ти не знаєш, що сльози милосердного чоловіка для нещасного солодші, ніж роса для зівялих ростин?

О Лаврето! Я ридав враз із тобою на гробі твого нещасного милого і пригадую собі, що моє співчуття лагодило гіркість твого болю. Ти спочивала на моїх грудях, твоє ясне волосся покривало моє обличче, а твій плач змивав мої щоки. А потім ти стирала з мене своєю хустиною сльози, що виливались заєдно з твоїх очей і плили по личку. — Всі тебе кинули! — але я, я тебе не кинув ніколи.

Коли ти, прибита горем, блукала самотним побережжем моря, я ходив потай твоїми слідами, щоб тебе спасти перед роспукою твого болю. Потім кликав тебе по імени і ти простягала до мене руку і сідала поряд зі мною. На небо висувався місяць, а ти дивилась на нього і тужно співала. Инший був би тебе висміяв, але Потішитель нещасних, що дивиться тим самим оком на дурість і мудрість людську, і що оплакує наші вчинки і чесноти, — здається, чув твій сумний голос і вливав у твоє серце певну розраду. Тобі вторували мої молитви, а Богу милі обітниці і жертви душ, прибитих горем. — Хвилі стогнали жалісним стогоном, а вітри, що їх кучерявили, гнали їх на побережже і вони майже злизували беріг, де ми сиділи. А ти встала і, спіраючись на моє рамено, попростувала до тої скелі, де здавалось тобі, що бачиш ще свого Евгена, чуєш його голос, його руку і його поцілунки. „А тепер, що мені остається? — закликала ти ненадійно — війна кличе моїх братів, а смерть мені забрала батька і милого: всі мене кинули!“

Красо, добрий ґенію природи! Де блисне твій любий усміх, там заграє радість і розливається бажання увіковічнити життя всесвіту; хто тебе не знає і не відчуває, тому немилий світ, і він сам собі немилий. Та коли чеснота прибільшить твою вартість і нещастя відберуть тобі

*) Епіктет. Manuale У. XII.

гординю і зависть щастя та показують тебе людям з розпущеним волоссям і ограблену з прикрас веселости — то хто найдеться такий, щоб не зустрів тебе з мариим поглядом співчуття?

Але я жертував тобі, Лаврето, мої сльози і всю мою самоту, де ти могла „споживати мій хліб і пити з моєї чарки і засипляти на моїх грудях." *)

Усе, що я мав! а зо мною може твоє життя, як не повеселійшало, то принаймні почувало себе трохи свобіднійше і спокійнійше. Серце на самоті і в спокою забуває згодом про свої злидні; бо спокій і свобода люблять простоту і самоту.

Одного осіннього вечора місяць щойно став вириnати і ламав свої проміння на прозорих хмарах, що його проводили та від часу до часу закривали і розсипані по просторах небозводу, крили зорі перед землею. Ми стояли і вдивлялися в далекі ватри рибалок і вслухувалися у спів пловця, що веслом перебивав мовчанку і спокій темної затоки. Але Лаврета одвернулася і шукала очима свого милого. Потім зірвалася і пройшла кусень дороги, кличучи його по імени. А потім вернулася до мене втомлена і сіла, гей би жахалася своеї самоти. І видивилась на мене, немов би хотіла сказати: „І ти мене кинеш!" І закликала свого песика.

Я? — І хто був би сказав, що це має бути останній вечір нашого пожиття. Була одіта в біле; голуба стрічка втримувала її волосся і три зівялі фіялки було припнуто до сорочки з льону, що покривала її груди. — Я пішов з нею аж під поріг її хати, і її мати, що вийшла відчинити двері, дякувала мені за моє піклування її нещасною дочкою. Коли я лишився на самоті, то помітив, що в моїх руках осталась її хустина. „Віддам їй завтра" — погадав я.

Її страждання стали вже лагідніти і я — може це і правда, — я не міг тобі звернути твого Евгена, але я був би став тобі мужом, батьком і братом. Мої співгорожане, послугуючися чужими сіпаками, проскрі-

*) Кн. Царів II. 12.

бували несподівано моє ім'я; я не міг тобі, Лаврето, сказати навіть останнього: прощай!

Коли думаю про будуччину і замикаю очі, щоб її не бачити і тремчу та вникаю споминами в минулі дні, тоді снуюся попід дерева тих долин, згадую береги моря і далекі ватри і спів пловця. Спираюся на пень дерева і гадаю: „небо мені її дарувало, але ворожа доля забрала!" І витягаю її хустинку і кажу: „нещасний, хто любить з честилюбности! але твоє серце Лаврето, вроджене для спокійного духа". І отираю очі та вертаюся пізнім вечером додому.

І що ти діеш в тій хвилі? Чи ходиш, як і давнійше, здовж побережжа і шлеш до Бога благання і сльози?— Прийди до мене! будеш збірати овочі мого саду, „будеш пити з моєї чарки, будеш споживати мій хліб і спати на моїх грудях" та почуеш, як бється, як відмінно бється сьогодня моє серце. Як проснуться твої страждання і дух подасться під вагою пристрасти, я піду за тобою, щоб тебе піддержати посеред шляху і справити тебе, як загубиш дорогу, до моєї хати: але піду за тобою мовчки, щоб тобі хоча-б полегшити плач. Стану твоїм батьком, братом, — але моє серце — як би ти бачила моє серце! — Сльоза паде на папір і заливає моє слово.

Я бачив її квітучою молодістю і красою; а потім божевільною, блукаючою, осиротілою. Я бачив, як вона цілувала умираючі уста свого єдиного покровителя, а потім упала перед своєю матірю на коліна з якимось побожним забобоном, проливала сльози і благала її, щоб відкликала прокляття, який ся нещасна мати кинула на свою доню. — І так бідна Лаврета лишила в моїм серці невгасаюче спочуття до своїх злиднів. Цінна спадщина, яку я бажав би поділити між усіма вами, яким не лишається инша розрада, крім любови, чесноти і жалю за нею. Ви мене знаєте; але ми, хто ви не є, ми приятелі. Не почувайте ненависти до людей щасливих, лишень їх уникайте.«

4. мая.

Чи бачив ти, як після бурливих днів продирається крізь позолотисті хмари на сході бистрий промінь сонця

і веселить природу? Так само впливає на мене її вид. — Жену від себе геть мої бажання, осуджую мої надії, оплакую мої ілюзії. Ні! я не побачу її більше; я її не буду більше любити. Чую голос, що мене називає зрадником; голос її батька! Гніваюся сам на себе і чую, як у моїм серці воскресає спасенна чеснота, каяття. — Отже я зробив рішучу постанову; рішучу, як ще ніколи; а далі? — Як побачу її личко, зараз вертає моя давня дурість і моя душа перетворюється, забувається і раює серед захвату і подиву краси.

8. мая.

„Вона тебе не любить, а хоч і хотіла-б любити, не може." Це правда, Льоренцо! Але як би я згодився, щоб мені здерли полуду з очей, то мусів би зараз їх закрити до вічного сну; бо без цього ангельського світла моє життя стало-б жахом, світ хаосом, а природа ніччю і пустелею. — Замісць того, щоб погасити один по однім смолоскипи, що освічують перспективу сцени, і одурювати так хитро глядачів, чи не ліпше було-б відразу спустити завісу і лишити глядачів з їхнім самообманом? Але коли обман тобі шкодить... Що з того? А як пізнання мене убє?!

Одної неділі чув я, як ганьбив парох мужиків, що запиваються. Він не знав, як затроював тим біднягам розраду, яку вони находили у вечірній п'ятиці, що всипляла їхні цілоденні труди так, що не чули гіркоти свого хліба, скупаного потом і слізьми, і не думали про холод та голод, що їм грозили з приходом зіми.

11. мая.

Приходиться вірити, що природа потрібує цеї земної кулі і сварливих створінь, що її заселюють. Та щоб дбати про збереження всіх істот, вона, замісць звязати їх взаїмною братерською любовю, створила кожного чоловіка таким приятелем себе самого, що він радо подбав-би про винищення всього людства, аби тим безпечнійше користуватись власним істнуванням і стати єдиним паном тварі. Ні одно племя не користувалось за цілий свій вік солодким спокоєм; війна була завсіди мировим суддею прав, а насильство правило всіми

віками. І так чоловік чи явно, чи скрито є завсіди неублаганним ворогом людства і, зберігаючи себе всіми способами, служить цілям природи, що потрібує життя всіх людей; і нащадки Каїна і Авля живуть і множаться, не оглядаючись на те, що йдуть за прикладом своїх перших родичів і вічно себе нищать. — Слухай! Я відпроваджував сьогодня раненько Тересу і її сестричку до хати їхньої знайомої, що приїхала на свіже повітря. Я гадав з ними обідати, але, на нещастя, я обіцяв ще минулого тижня йти на обід до хирурга, і коли-б Тереса не була мені сього пригадала, то був би зовсім про це забув. Отже я вибрався в дорогу на годинку перед полуднем, але втомлений спекою поклався на середині дороги під оливкою. Після вчорашнього несподіваного вітру настала сьогодня нестерпуча спека. Я лежав тут у холоді вдоволений, немов-би вже пообідав. Нараз підняв я голову і побачив мужика, що дивився на мене зпід лоба; він спитав:

— Що ви тут робите?

— Відпочиваю, як бачите.

— А маєте ви власну землю? — При тім вдарив дулом рушниці об землю.

— Чому питаєте?

— Чому? — вилежуйтеся на своїх сіножатях, як що їх маєте, і не толочте трави другим людям.

Відходячи, додав:

— Глядіть, щоб я вас тут застав, як вертатимусь!

Я не рушився з місця, а він пішов далі. В першій хвилі я не зважав на його простакуваті слова; але опісля став роздумувати над словами „як-що їх маєте“ і гадав: як би доля не дала була моїм батькам двох загонів землі, то ти не відступив би для мене навіть в найгіршім кутику твого саду останньої милостині: могили! — Але помітивши, що тінь оливки стала довшою, я пригадав собі обід.

Вертаючись недавно додому, застав я біля моїх воріт того самого чоловіка.

— Пане, я жду на вас; ви, відай, гніваетесь на мене; простіть, прошу!

— Надіньте капелюха на голову; я не почуваю себе ображеним.

І чому то моє серце в однакових випадках відчуває нескінчений спокій, то знову дику бурю?

Відомий путник сказав: „Приплив і відплив моїх настроїв править цілим моїм життям.“ Може перед хвилиною мій гнів був би більший, як сама образа!

І чому здаватися на ласку і неласку того, що нас ображає, і дозволяти себе непокоїти незаслуженою кривдою? Бачиш, як низьке самолюбство намагається на основі того високопарного вислову приписати моїй заслузі вчинок, що походить може — хто зна, відки?

В подібних випадках я не звик до такого умірковання. Правда, що по годині я міркував і осуджував себе; але глузд приходив згодом, а каяття у того, що пориває ться до мудрости, все спізнюється. Але я не прагну до неї; я один з тих багатьох синів землі, та й годі; я ношу на собі всі пристрасти і нужди свого племени.

Мужик балакав далі:

— Я був супроти вас нечемний; але я вас не пізнав; робітники, що косили сіно на сусідній сіножаті, зробили мене опісля уважним.

— Нічого, нічого, добрий чоловіче, як там жнива сього року?

— Буде голод. Отже прошу вас, пане, простіть мені. Коби Бог був дав, щоб я вас зараз пізнав!

— Чоловічку, чи свідомо, чи несвідомо, не робіть кривди нікому, а то наразитесь в кожнім випадку або на образу багача або на кривду бідного. Що до мене, лишім це.

— Пан добре кажуть. Най вам Бог заплатить.

І відійшов. Колись може ще гірше вчинить; в його обличчі пробивається певна безличність, а розум думаючих звірят, що не відчувають сорому, робиться найбільшою погубою для тих, що мають з ним до діла.

Тим часом з кожним днем множаться мученики, яких переслідує новий гнобитель моєї батьківщини. Скільки то мужів блукає — без жмені трави на постіль і без тіні оливки. Один Бог це знає! Нащасного заточника зганяють навіть зі скелі, де вівці пасуться спокійно.

12. мая.

Я не зважився, не зважився. Я міг її обняти і пригорнути тут, до сього серця; я бачив, як вона спала; сон зачинив сі її великі чорні очі, але рожі цвіли на її вохких устах так сильно, як ще ніколи. Її гарне тіло лежало недбало на софі. Одна рука спочивала під головою, а друга лагідно спускалася додолу. Нераз бачив я її, як вона прохожувалася або танцювала; до глибини душі зворушувала мене її гарфа і її голос, і я дивився на неї з побожним трепетом, немов бачив, що вона сходить з раю, але такою гарною, як сьогодня, не бачив її ніколи. Крізь її одіж проглядали обриси тих ангельських форм, і моя душа вдивлялася в неї з цілим захватом і — як тобі це сказати? вся дурість і любовна екстаза розгорілись в мені і мене приголомшили. З побожністю доторкався я її одіння і її пахучих кучерів і фіялків, що находилися на її грудях — ох, так! під цею моєю посвяченою рукою я чув, як билось її серце. Я вдихав легіт її напів відчинених уст — хотів спити всю роскіш тих небесних уст! Один поцілунок! — і я був би благословив сльози, які спиваю через неї вже так давно — та в сій хвилі я почув, як вона зітхнула серед сну, і я відскочив, немов відтручений божою рукою. Може я тебе навчив любити і плакати? і ти шукаєш короткої хвилі сну, бо я занепокоїв твої невинні і спокійні ночі? На сю гадку я упав перед нею на коліна і, не поворушившися, задержав в собі віддих. А потім утік, щоб її не будити до злиденного життя, серед якого вона томиться. Вона не жалується і це якраз мучить мене ще більше. Але це її вічно сумне обличче і цей милосердний погляд і вічна дрож на згадку про Едварда, та зітхання до матері, ох! небо не було-б нам її дарувало, коли-б вона не була мала поділяти з нами почування болю.

Предвічний Боже! Чи Ти істнуєш для нас смертних? або чи Ти єси вітчимом для твоїх створінь? Знаю лиш те, що як Ти послав на землю чесноту, Твою первородну дочку, то дав їй до проводу Нещастя. Бо чому-ж Ти створив молодість і красу такими слабосильними, що вони не в силі перенести научувань цього суворого вчителя: нещастя? У всіх моїх злиднях я під-

німав рамена аж до Тебе, але не посмів ні нарікати, ні плакати; а тепер! І по що було дозваляти мені пізнати щастя, коли я мав його так пристрастно бажати і надію на нього втеряти раз назавше? Раз назавше! Ні! Тереса моя; тілом і душею. Ти призначив її для мене, бо Ти дав мені серце здатне її любити без міри, на віки!

13. мая.

Коли-б мені бути малярем! що за багата тема для мого пензля, що пірне в роскішну ідею гарного, всипляв або хоч угамовує всі инші почування. Але хоч би навіть я був малярем? Нераз бачив я у малярів і в поетів гарну, а часами і чисту природу; але природи всевишньої, незмірної, не до наслідування я не бачив ніколи змалюваною. Гомер, Данте і Шекспір, сі три майстри всіх надлюдських здібностей, одушевляли мою уяву і розніжнювали моє серце: я поливав сльозами їхні вірші і молився до їхніх божественних тіней, немов би я їх бачив на небозводі, що підноситься над всесвітом і панує над вічністю. А проте первовзори, які бачу перед собою, ворушать усі сили мого духа, і вірь мені, Льоренцо, я не посмів би зняти з них навіть загальних обрисів, будь в мені геній самого Мікель Анджеля. Всевишній Боже! чи Ти любуєшся Твоїми творами, як подивляєш весняний вечір? Ти влив у мене невичерпане джерело приємности, щоб мене розрадити, а я дивився нераз на нього зовсім байдужним оком.

Стою на шпилі гори, позолоченої лагідним промінням заходячого сонця і бачу довкола себе ланцюг горбів, на яких хвилюють стиглі лани і виногради колихаються рясними гірляндами, що спочивають на оливках і вязах. Далекі скелі і шпилі, чим далі, зростають, немов би одні спочивали на других. Підо мною схили гір, порізані дикими провалами, між якими громадяться вечірні тіні, що згодом знімаються горі; темне і страшне тло схоже на гирло пропасти. На південнім схилі простягається буйний ліс, що покриває і отінює долину, де пасуться в холоді вівці і спинаються над пропастями розсипані кози. Пташки співають жалісно, гейби плакали за днем, що вмірає; ялівки ревуть, а вітер, здається, любується шепотом

листя. А на північ розходяться гори, і перед оком розкривається безмірна рівнина; на сусідніх полях видно волів, що вертаються домів; охлялий хлібороб іде за ними, підпіраючися костуром. Матері і жінки заняті варенням вечері для втомленої родини; з далеких сельських хат, що ще сіріють, і з розкинутих по долині хиж, куриться дим. Пастухи доять череду, а бабуся, що досі пряла під дверима вівчарні, кидає свою роботу і пестить та гладить малого барана і ягнята, що мекають коло своїх матірок. Краєвид розширяється, і після довжезних рядів дерев і піль кінчається овидом, де все зменшується і губиться. Западаюче сонце кидає останнє проміння, немов би пересилало природі останнє: прощай! Хмарки рожевіють, далі сіріють і бліднуть, а врешті темніють. І тепер щезає долина, і тіні розливаються по цілім лиці землі. А я стою тут гей би серед океану і бачу одно небо.

Як-раз вчера увечері сходив я повільним кроком з гори, надивившись зо дві години з екстазою на гарний маєвий вечір. Світ потонув уже в глибині ночі, а я чув лишень спів сельської дівчини і бачив огні пастухів. Зірки меркотіли, і підчас коли я здоровив одну по одній констеляції, в мою душу вливалася якась небесна роскіш, а моє серце линуло десь світами, гейби рвалося в якусь країну ген понад землю. Я стояв на горбку біля церкви; дзвонили по мертвому і прочуття моєї недалекої смерти потягнуло мій зір на цвинтарь, де спочивають під горбками, поростими травою, старі люди села. — Мир з вами, нагі мощі! Матерія перемінилася в матерію; ніч го тут на землі не зменшається, нічого не зростає, нічого не щезає. Усе переміняється і відживає — така людська доля! Менше нещасний від других той, що менше її лякається. — Охлялий простягнувся я на хвилю в л ску пінів і серед цеї глухої втоми снувались мені перед очима духа всі мої злидні і всі мої надії. Куди я не звертався тугою за щастям, усюди бачив після важкої дороги, повної заводів і страждань, отверту могилу, куди я прямував, щоб пропасти враз з усіма злиднями і з усіма радощами цього безпотрібного життя. І я чув себе не-

мічним і ридав, бо потрібував розради — та серед зітхань взивав Тересу.

14. мая.

Так само вчора увечері вертався я з гір і поклався втомлений під тіню піні. І вчора увечері кликав я Тересу. І почув кроки між деревами; здавалося мені, що чую тихі голоси. Бачилось мені, що бачу Тересу з сестрою. Налякалися і спершу стали тікати. Я закликав їх по імени, і мала Ізабеля мене пізнала і кинулась на мене з тисячу поцілунків. Я встав. Тереса сперлася на моє рамено і ми йшли мовчки здовж берега річки, аж до озера. І тут задержалися ми немов на даний знак і стали приглядатися зірці Венері, що ясніла на наших очах. — Ох! — промовила Тереса з тим своїм питомим солодким одушевленням. Чи гадаєш, що Петрарка не ходив так само часто в ті пусті околиці і не зітхав за своєю втраченою приятелькою між спокійними тінями ночі? Як читаю його вірші, то бачу його тут, задумливого, розмріяного, спертого на пень дерева; роскошується своїми сумними думами і звертається до небес та шукає заплаканими очима безсмертної краси Лаври. Не розумію, як ся душа, що була так дуже споріднена з небесним духом, могла жити в такім стражданні і зупинятися серед злиднів людських. Ох! як хто любить дійсно! — І бачилося мені, що вона стискала мою руку, а моє серце трохи не вискочило з грудей. Так! ти була створена для мене, ти родилася для мене, а я не знаю, як я міг здавити сі слова, що рвалися з моїх уст.

Вона поспішила на горбок, а я пішов за нею.

Вся моя істота була при Тересі; але буря, що мною потрясала, вже трохи втихомирилась.

— Усе любов, — сказав я; — всесвіт є тільки кохання. А хто його відчував краще, хто навчив його відчувати солодше, як не Петрарка? Тих кілька геніїв, що піднялися понад усіх инших смертельників, наповнює мене жахом і подивом; але Петрарка вливає в мене упования і любов; і підчас коли мій дух приносить йому жертви, як якому божеству, то моє серце молиться до нього, як до батька і друга-порадника.

Тереса зітхнула і усміхнулася. Вихід на гору її змучив.

— Відпочиньмо, — сказала.

Трава була вохка, і я показав їй недалеке морвове дерево. Високе, самітне, буйне; між його вітями находилося гніздо щигликів. Як би мені створити престіл під сим морвовим деревом! Тим часом дівчатко лишило нас самих і пострибало за квітами; збірало чічки і метáло їх за святоіванськими черваками, що тут і там літали. Тереса сиділа під морвою, а я побіч неї, схилив голову на пень і відчитував з памяти оди Сапфони. Сходив місяць!

Чому серце моє бється так сильно, як пишу сі слова? Щасливий вечір!

14. мая, 11. година.

Так, Льоренцо! Перше хотів я замовчати перед тобою, але тепер слухай! Мої уста ще вохкі — від її поцілунку, а мої щоки злиті сльозами Тереси. Вона мене любить! — Остав мене, Льоренцо, остав мене в моїм захваті сього райського дня.

14. мая, увечері.

О, скільки вже разів не брався я за перо, а не міг писати. Тепер почуваю себе трохи спокійнійшим і хочу продовжувати зачатий лист. — Тереса лежала під згаданою морвою, але чи можу тобі сказати щось такого, що не містилося б у сих словах: „Люблю тебе.“ На сі слова все довкола видалось мені усміхом всесвіту. Вдячним оком споглядав я на небо, і здавалося мені, що небо відчиняється і хоче нас приняти до себе. Ох! чому в тій хвилі не прийшла смерть? А я її кликав. Так, я цілував Тересу; квіти і ростини пашіли в тій хвилі солодкими пахощами; повітря було одною гармонією; здалека шуміли потоки і все красніло до сяева місяця, що яснів незмірним світлом божества. Усі елементи і всі істоти раділи роскішю двох серць, пяних з любови. Я цілував і цілував сю руку, — а Тереса пригорталась до мене з трепетом і переливала свій віддих в мої уста, а її серце стукало на моїх грудях. Дивилася на мене своїми великими, сумними очима і цілувала мене, а її вохкі, стулені уста лебеділи на моїх губах. — Одначе! —

раптом відскочила від моїх грудей, немов переполохана; закликала сестричку і побігла її зустрічати. Я упав перед нею на коліна, простягав руки, немов хотів її задержати за сукню, — але не посмів її здержувати, ані закликати. Її чеснота — не так її чеснота, як її горе, мене відстрашувало; я чув і чую докір, докір зради! Ох, моє недобре серце! Я приступив до неї, тремтячи. — „Не можу належати вам ніколи!“ — промовила з глибини серця, з поглядом, з якого пробивався докір собі і — співчуття до мене. Я пішов з нею в напрямку до її хати; по дорозі не глянула на мене ні разу, та й я не мав відваги забалакати до неї. Коли ми наспіли до фіртки саду, взяла від мене малу Ізабелю і полишила мене із словом: „прощай!“ По кількох кроках обернулася і ще раз промовила: „прощай!“

Я став приголомшений; ладен був цілувати сліди її ніг. Видно було її руку, а її волосся ясніло до місячного проміння і спливало долі лагідною стрічкою, та потім довга алея і чорна тінь дерев дозволяли мені доглянути ледви її хвилюючу сукню, яка ще здалека біліла. А коли зникла зовсім з моїх очей, я наставляв ухо, сподіваючись, що почую голос. Я відійшов, простягаючи по дорозі руки до зірки Венери, немов би хотів тим потішити себе. Але і зірка щезла!

16. мая.

Після цього поцілунку я зробився подібним Богові. Мої гадки тепер вищі і яснійші, моє лице веселійше, а моє серце чутливійше. Здається мені, що все перед моїми очима кращає: плач пташок і шепіт зефірів між листям дерев сьогодня незвичайно любі; трави ростуть, а квіти закрашуються під моїми стопами; вже не уникаю людей, а вся природа, бачиться, належить мені. Мій дух — одна краса і гармонія. Коли-б мені доводилося різьбити або малювати красу, то я занехав би всякі земні взірці а шукав би її в моїй уяві. О любове! красні штуки — це твої дочки, ти перша зродила на землі святу поезію, одиноку поживу благородних душ, що переказують із своєї самоти надземні пісні аж найпізнійшим поколінням і спонукують їх словами і думками до найвищих подвигів.

Ти запалюєш в наших грудях одиноку, правдиву, корисну для людськости чесноту, милосердя, завдяки якому не раз усміхнуться уста нещасного, засудженого на зітхання. Через тебе відживає заєдно приємність злуки тіла, без якої усе стало-б хаосом і смертю. Як би тебе не стало, земля стала-б нудною; звірята взаїмними ворогами; сонце погубним огнем; а світ плачем, жахом і загальним опустінням. Тепер, коли моя душа ясніє одним твоїм промінням, я забуваю про мої злидні; сміюся з погроз долі і зрікаюся всіх обіцянок будущини. — О Льоренцо! нераз лежу на березі озера пяти джерел і слухаю, як моє лице і кучері цілують вітерці, що своїм леготом колишуть траву, веселять цвіти і кучерявлять чистенькі води озера.

Чи повіриш? Серед сього роскішного чару бачу голих русалок, що танцюють уквітчані рожами, і кличу до їх товариства всіх Муз і Любов. І бачу, як з потоків, що спливають з гори з шумом і з піною, виходять аж по груди любі сторожки джерел, наяди, з розкиненим по орошених плечах волоссям, з якого стікає вода, і з очима, які сміються. — Самообман! — скаже фільософ. — Хіба-ж усе не в самообманом? Усе! Щасливі були старинні народи, що уважали себе достойними поцілунків безсмертних богинь неба; що приносили жертви красі і граціям; що розливали блиск божества на людські недостачі, і що находили Красу і Правду, пестячи ідолів власної уяви! А проте без нього я не відчував би життя инакше, як тільки серед болю, або (що мене лякає ще більше) серед мертвої і нудної байдужности. І коли це серце не буде вже більше відчувати, я вирву його з грудей власними руками і викину його, як невірного слугу.

21. мая.

О горе! що за довгі, довгі ночі! Заєдно будить мене страх, що її вже не побачу, і я, томлений глибоким, пекучим, божевільним прочуттям, зриваюся з ліжка і біжу до балькону та не даю відпочити скостенілим членам, аж поки не побачу на сході сонішного промінця. Біжу на край балькону, а серце б'ється і — дурний! давлю в собі слова і зітхання. Не думаю нічого, нічого

се чую. Час тікає і ніч мене знов вириває з цього райнького істнування. — О блискавко! ти розідреш пітьму, заясніеш, щезнеш і побільшиш жах і темряву.

26. мая.

Дякую Тобі, Предвічний Боже! дякую Тобі! Отже ти відкликав Твого духа, і Лаврета кинула свої земні нещастя.

Ти вислухуєш зітхання, що пливуть з глибини душі, і посилаєш смерть, щоби визволити з пут життя Твої гноблені і скорбні сотворіння. Мій дорогий друже! нехай твоя могила зіпне бодай сі сльози, одиноку жертву, яку можу тобі принести. Могила, що тебе криє, хай поросте травою; ти надіялась за життя розради від мене; одначе я не міг віддати тобі навіть останньої прислуги. Але ми побачимося певно!

Коли я, мій дорогий Льоренцо, згадував сю нещасну дівчину, то якесь прочуття скрикувало в моїй душі: Вона померла! А одначе, як би ти був не написав мені, я ніколи не знав би цього певно. Чому? А хто журиться про чесноту, як вона одягнута в убожество? Нераз забірався я написати до неї; але перо випадало мені з руки, і я росив папір сльозами. Я боявся, щоби вона не розказала мені про нові страждання і не розбудила в моїм серці струни, яка не перестала-б бреніти так скоро. На жаль, ми не хочемо розуміти страждань наших приятелів, їхні злидні для нас немилі, і наша гординя заборонює нам висказати хоча-б словами розраду, що є така дорога для нещасних — не кажу вже про правдиву і реальну підмогу. Та — може вона і її мати зачисляли мене до юрби тих, що, пяні власним щастям, не зважають на нещасних. Але Бог мені свідок! Тим часом Бог побачив, що вона вже не може далі терпіти: „Він лагодить вітри на користь свіжо остриженого ягняти“ — і за життя остриженого! Мусиш собі пригадувати, як вона вернулась одного дня додому і принесла у своїм робітничім коші череп небіщика. Піднесла накривку і сміялася; і показала нам череп у вінку. „Тих рож так багато, багато — казала до нас, — і я обірвала з них всі колючки; завтра вони зівянуть, але я куплю инші, бо для смерти ростуть

рожі що-дня і що-місяця". — „Але що ти хочеш з ними робити?" — спитав я Лаврету. — „Хочу уквітчати рожами цей череп, і то кожного дня свіжими, вічними рожами". І серед того сміялася любою успішкою. А в сих словах і в сім усміху і в сім божевільнім вигляді і в очах, що вдивлялися в череп, і в сих її блідих пальцях, що тремтіли, сплітаючи рожі, ти міг доглянути, що нераз бажання смерти є пожадане і дуже солодке. А яке до того красномовне на устах божевільного дівчати!

Вернуся небавом, Льоренцо! Я мушу вийти! Моє серце розпірає груди і стогне, гейби не хотіло лишитися далі на своему місці. На шпилі гори, здається, мені полегшає; а тут у світлиці — я наче похований під землею.

Я вдерся на найвищий шпиль. Вітри шаліли; під моїми ногами хвилювала діброва; ліс шумів, як розбурхане море, а долина відгомонювалась. На скелистих схилах сиділи хмари; та моя душа, приголомшена і перенята страшною величчю природи, забула про своє горе і прийшла на якийсь час до спокою з собою самою.

Хотів би я тобі сказати про важні речі, що снуються мені в думках. Думаю про них без впину, плутаються в моїм серці, громадяться в ньому, мішаються; не знаю, звідки зачинати. Нараз усі зникають, і я вибухаю уриваним плачем.

Бігаю, як божевільний, та не знаю, куди і чому; не помічаю нічого, а мої ноги пересажують мене крізь пропасти. Паную над долами і нивами, що простягаються під моїми стопами. Велична, невичерпаєма природа! Мої погляди і мої гадки губляться в далекім овиді. — Схожу вниз, пристаю часто і без віддиху дивлюся в долину, — ох, що за пропасть! Підношу з жахом очі, і спускаюся стрімголов до стіп гори, де долина темнійша. Лісок молодих дубів захищає мене перед вітрами і сонцем; два потоки буркотять тут і там нишком; віти дерев шепочуть, а соловій.... Я закричав на пастуха, що прийшов забрати з гніздечка його молодих; плач, роспука і смерть цих безсильних нещасних пташок були призначені на продажу за марний мідяний гріш. Так то діється на світі! Але я йому заплатив стільки, скільки він сподівався за них заробити і він обіцяв мені, що більше вже не прийде

непокоїти соловейків. — І при тім я задержуюся. — Де ви ділися, колишні гарні хвилі? Мій розум хорий, і находить спокій в однім сні, та горе, як би він відчув усю свою неміч! Та вже не багато не стає.... О, бідна Лаврето! чи це ти мене кличеш?

Усе, що тільки істнує для людей, усе те лишень їхня уява. Дорогий друже! серед скали смерть була для мене страшною, а в тіні цего ліска я радо був би заплющив очі до вічного сну. Творимо собі дійсність на свій лад; наші бажання множаться з нашими ідеями; томимося над тим, що в иншім одягу нам противне, а наші почування не є остаточно нічим иншим, як випливами наших ілюзій. Усе, що мене оточає, закликає до мого серця цей солодкий дитячий сон. Ох, як то я бігав колись з тобою по тих полях, видерався на те або на инше деревце з овочем, не памятаючи про минуле, журячися одною теперішністю, радуючися річами, які моя уява побільшала і яких за годину зовсім вже не було, і покладаючи усі надії на гри найближчого празника. Але той сон щез! і хто мене запевнить, що в сій хвилі я не снив? Хоч Ти, мій Боже, Ти, що сотворив моє серце, знаєш, що за страшний сон мені сниться; Ти знаєш, що мені не лишилось нічого иншого, тільки плач і смерть!

Так собі мрію, зміняю постанови і гадки, і чим гарнійша природа, тим більше бажалося-б мені бачити її в кареї. І дійсно, здається мені, вона мене сьогодня вислухала. Минулої зіми я був щасливий: як природа спала смертним сном, тоді моя душа була спокійна, а сьогодня? А проте я тішуся надією, що мене будуть оплакувати. Може дармо глядатиму на світанку життя останків мого віку, яке мені заберуть мої пристрасти і мої злидні; але мій гріб скроплять сльози твої і сльози сього небесного дівчати. А хто схотів би віддати це дороге і важке істнування на вічне забуття? Хто споглядав останній раз на проміння сонця, хто працався з природою навіки, хто покидав своїх дорогих, свої надії, свої похибки, і навіть свої болі і не лишав за собою бажання, зітхання, одного погляду? Дорогі особи, що нас переживають, є частиною нас самих. Наші конаючі очі прохають хоч крихти жалю, а наше серце

любить, щоб свіжого трупа піддержали люблячі руки і шукає грудей, в які-б перелило останній віддих.

Природа стогне аж до самої могили, а її стогін перемагає мовчанку і темінь ночі.

Вихожу на балькон у хвилі, як незміриме світло сонця погасає, а тіні забірають всесвітові ті мляві проміння, що мерехтять на небозводі, а у тьмі задумливого і мовчазного світа подивляю образ Руїни, що все вникає в себе. Потім несуся зором на плями пінів, які посадив мій батько на горбі біля входу до приходства, і бачу, як між галуззям, що гнеться од вітру, біліє мій гробовий камінь. Потім бачу тебе разом з мою ненькою, як ви ідете молитись за упокій душі (як би так було!) нещасного сина. І тоді кажу до себе: Може й Тереса прийде самотою, до схід сонця, відітхнути солодким спомином про давнього друга і сказати мені останнє: прощай! Ні, смерть не прикра! А як хто запустить руки в могилу і витягне мій кістяк з обіймів ночі, в яких він буде спочивати, а з ним також мої палкі пристрасти, мої погляди і мої проступки, тоді не борони мене, Льоренцо! Відкажи лишень: „Він був чоловіком і нещасним".

26. мая.

Льоренцо! він приїздить, він вертається. Пише з Тоскани, де задержиться двадцять день.

Лист має дату з 18. мая; отже найнізнійше за два тижні!

27. мая.

І думаю собі: невже-ж тому правда, що цей образ небесного ангела є тут, на сім поганім світі, між нами? І приходить мені до голови думка, що я закохався у твір моєї уяви.

І хто не хотів би її любити, навіть нещасливо? і де найдеться такий нещасний чоловік, з яким я хотів би промінятися цим моїм оплаканим положенням? — Але як же з другого боку можу бути таким катом, щоб себе мучити — чи я не бачу сього? і не бачив ніколи? — без ніякої надії? Може! може у неї є лишень своєрідна зарозумілість на красу і на мої страждання! Може вона мене не любить і її співчуття криє зраду! Але цей

її небесний поцілунок, що вічно стоїть на моїх устах, і що панує над усіми моїми гадками? і цей її плач? Ох! та після цеї хвилі вона мене уникає і не сміє подивитись мені в очі. Уводитель! Я? І коли почую в моїй душі цей страшний вирок, що гремить: Я не буду твоя ніколи! — тоді впадаю в що-раз більшу лють і загадуюсь над кривавими злочинами. Не ти, непорочна діво, але я сам, я намагався довершити зраду; і може був би її й довершив — хто знає?

Ох, ще один поцілунок, а потім полиши мене моїм снам і моїм солодким мріям. Умру при твоїх ногах, але цілковито твоїм, свідомий, що я лишив тебе невинною — але заразом нещасною! Як не можеш бути моєю дружиною, будеш бодай моєю товаришкою в могилі. Ах ні! Нехай горе цеї проклятої любови упаде на мене самого. Нехай я плачу цілу вічність; але нехай небо не допустить того, щоб ти каралася довго з моєї причини! А тим часом я тебе втратив і ти сама мене уникаєш. Ох, як би ти мене любила так, як я тебе люблю!

А одначе, Льоренцо, скільки разів я серед цих жорстоких сумнівів і багатьох мук питаюся розуму, він мене потішає і каже: „Ти не безсмертний". Гаразд, терпім аж до краю. — Я вирвуся, вирвуся з пекла життя; і до того стане мене самого. На сю думку сміюся і з долі і з людей і з самої всемогучости Бога.

28. мая.

Нераз уявляю собі кінець цілого світа і небо і сонце і море і всі земні кулі в полум'ї і в нічім. Але хоча-б я й міг навіть серед такої руїни притиснути Тересу ще раз до грудей, я кликав би кінця світа.

29. мая, вдосвіта.

Самообмане! І чому, коли підчас моїх снів душа стає рівна, і біля мене стоїть Тереса і я чую її віддих на устах і... чому тоді бачу кругом себе пустку, могильну пустку? Нехай би хоч ті райські хвилі ніколи не приходили, або не минались! Цеї ночі шукав я за цею рукою, яку вона мені вихопила з грудей; здавалось мені, що чую її далеке зітхання. Але вохкі від плачу подушки,

спітніле волосся, тяжко віддихаючі груди, густа і німа темрява — усе, усе гукало до мене: „Нещасний, ти жалівш!“ Перестрашений і стужений припав я до ліжка, пригортав подушку і силкувався наново мучитись і обманюватись.

Як би ти мене бачив, як я, охлялий, блідий і мовчазний пнуся по горах і шукаю Тереси і боюся знайти її; як часто говорю сам з собою, кличу її, благаю і відповідаю на свої власні слова! Обгорілий від сонця, кидаюся під кущ, засипляю, або прію — ох, скільки разів я її здоровлю, наче її бачив, і здається мені, що пригортаю її до грудей і цілую — а потім усе щезає і я вдивляюся в пропасти якої скелі. Так, я мушу покінчити.

29. мая увечері.

Отже тікати? тікати? але куди? Вірь мені, чую, що я хорий; ледви зможу затягти це нужденне тіло до села, щоб розвеселитися трохи виглядом цих божественних очей і випити ще один, може вже останній лик життя! Але чи без того я витерплював би ще це пекло?

Нині попрощався я з нею і пішов обідати. Я відійшов, але не міг віддалитися від її саду. Чи повіриш? Її зір мене всипляв. Коли я опісля побачив, як вона сходила по східцях із своєю сестрою, хотів заховатися за альтанкою і утікти. Але мала Ізабеля закричала: „Моє серце, моє серце, ти нас не бачив?“ Гей вражений громом повалився я на лавку; дівча кинулося мені на шию, стало мене цілувати і казало до уха: „Чому плачеш!“ Не знаю, чи Тереса дивилася на мене; вона пропала в алеї. Пів години пізніше прийшла закликати дівчину, що сиділа ще на моїх колінах, і я зауважив, що її очі були червоні від сліз. Не промовила до мене ні слова; але убила мене одним поглядом, немов-би хотіла сказати: Ти мене довів до цього нужденного стану.

2. червня.

От і все у звичайнім вигляді. Ох, я не знав, що в мене загніздиться так дуже ця дурість, яка мене огортає, палить, нівечить, а одначе не вбиває. І де ся природа?

Де її незмірна краса? Де ся мальовнича ріжноманітність гір, яку я подивляв з долини і здіймався уявою в небесні країни? Усе тепер голі скелі і прірви. Їхні схили, вкриті гостинними тінями, стали для мене нудними; колись я прохожувався по них, повний пустих думок нашої слабосильної фільософії. І яка з них користь, коли вони ставлять нам перед очі наші недуги, а не подають способів лічення? — Сьогодня чув я, як ліс стогнав під ударами сокир. Мужики стинали скельні двохсотлітні дуби; так усе на цій землі пропадає.

Дивлюся на зела, які я колись обходив, щоб їх не потолочити, стаю над ними, висмикую їх і обдерши з листя, кидаю в порох, що несеться вітрами. Нехай цілий світ стогне разом зо мною!

Я вийшов ще вдосвіта і бігаючи по скибах, шукав в утомі тіла якого спочинку для цеї бурхливої душі. Все моє чоло було спітніле, а мої груди віддихали важко. Віє нічний вітер, і розбурхує мені волосся і морозить піт, що котиться по моїх щоках. Ох! від тої хвилі чую по всіх моїх суставах дріготу; мої руки холодні, уста посинілі, а очі блукають серед хмар смерти.

Коли-б хоч не переслідував мене її образ, куди не повернусь, і не ставав мені заєдно перед очима! Бо знаєш, Льоренцо, вона будить у мене всередині якийсь жах, якусь роспуку, якусь лють, якусь завзяту боротьбу — і нераз думаю над тим, щоб її викрасти, забрати з собою в пустиню, далеко від людської сили. Ох, я нещасний! бю себе по лиці і — проклинаю. Їду геть.

Льоренцо до Читача.

Ти, Читачу, став може другом Якова і бажаєш пізнати історію його пристрасти. Отже я перерву низку сих листів, щоб Тобі її розказати.

Смерть Лаврети побільшила його задуму, яка вже через швидкий поворот Едварда досить почорніла. Худий, марний, із запалими, але широко одкритими і задумливими очима, з голосом глухим сновигав повільним кроком, найчастійше без капелюха і з волоссям опущеним на лице. Цілими ночами не спав і ходив, по

полях, а в день можна було бачити його часто заснулого під яким деревом.

Серед того вернувся Едвард в товаристві одного молодого маляра, що вертався з Риму до свого міста. Того самого дня зустрілися вони з Яковом. Едвард побіг проти нього і його обняв, але Яків подався назад, ніби вжахнувся. Маляр сказав, що, чуючи про нього і про його талант, уже здавна бажав познайомитися з ним особисто. Але він перебив його увагою: „Я? — я, мій пане, не міг себе ніколи пізнати в других смертельниках; і тому не думаю, щоб другі люди могли в мені себе пізнати". Питали його про значіння цих двозначних слів. Але він, замісць відповіди, загорнувся у свій плащ, подався між дерева і пропав. Едвард жалувався на це поводіння перед батьком Тереси, що вже було став лякатися пристрасти Якова.

Тереса, що була обдарована менше чутливою, — але зате пристраснійшою і отвертою вдачею, схильна до ніжної задуми і позбавлена на самоті всякого иншого сердечного друга, і то у віці, в якім відкликається в нас солодка потреба любити і бути любленими, стала сповідати перед Яковом цілу свою душу і згодом закохалася в нього. Але не сміла до цього признатись перед собою самою; і від вечора того поцілунку жила дуже самітна, уникала милого і тремтіла в присутности батька. Далеко від матері, без ніякої поради і розради, лякаючися свого майбутнього стану і чесноти і любови, стала шукати самоти, не говорила майже ніколи, завдно читала, занедбувала рисунки і гарфу і свою одіж та нераз бачила її служниця із сьовами на очах. Уникала товариства своїх подруг, що з весною приїхали на свіжий воздух в евганейські гори, і криючися перед усіми, навіть перед своєю сестричкою, пересижувала довгі години в найбільш схованих місцях саду. І тому в сім домі царило мовчання і своєрідне недовірря, що непокоїли суженого, якого вже і так вдарило сильно нечемне поводіння Якова, що не був здатний до удавання. Звичайно говорив він високопарними словами і, хоч в розмові був мовчазний, зате між своїми друзями був говіркий, схильний до сміху і до щирої, надмірної веселости. Але тими днями

його слова і кожний його вчинок стали різкі і гіркі, як його душа. Коли одного вечора Едвард став його дражнити за те, що оправдував трактат в Кампоформіо, запустився з ним в розмову, став кричати, мов причинний, загрожувати, бити себе по голові і плакати з гніву. Звичайно був отвертий; але пан Т. розказував мені, що тоді або загребувався у свої думки, або, як розмовляв, то несподівано запалювався, його очі виявляли страх і нераз серед розмови спускались вниз, залиті сльозами. Едвард став обережніший і зачав догадуватись про причину зміни Якова. Так минув цілий червень. Нещасний юнак ставав з кожним днем хмарнійший і слабший, перестав писати до родини і відповідати на мої листи. Нераз бачили його селяне, як він їхав верхом по схилах гір, по густих корчах і перескакував рови; і прямо треба чудуватись, що він уникнув тоді нещастя. Одного ранку маляр знімав обриси гір і почув в лісі його голос. Підійшов до нього потихеньку і почув, як він відчитував з памяти одну сцену із Савла. Тоді поталанило йому змалювати портрет Ортіса, як-раз в тій хвилі, коли він затих і задумався після цих віршів другої дії, другої сцени:

. . . . . „Precipitoso
Gia mi sarei fra gl'inimici ferri
Scagliato io da gran tempo, avrei gia tronca
Cosi la vita orribile ch'io vivo" *)

Потім бачив, як він вдерся на шпиль гори, вдивлявся вперто в долину, з отвертими раменами, і нараз відскочив назад з криком: „О моя мамо!"

Одної неділі лишився на обід у пана Т. Прохав Тересу, щоб грала, і сам подав їй гарфу. Підчас, коли вона зачинала грати, увійшов її батько і сів поруч неї. Яків, бачилось, пірнув в солодкий смуток, а його лице ставало одушевлятись; але згодом схилив голову і попав у ще тяжчу задуму. Тереса дивилась на нього і силувалася здержатися від плачу. Яків зауважив це, і не маючи

*) Вже давно був би я кинувся стрімголов поміж ворожу зброю і так був би перетяв це страшне життя, яке доводиться переживати.

змоги запанувати над собою, встав і вийшов. Батько із зворушеним видом звернувся до Тереси і промовив: „Моя доню, не вже-ж хочеш згубити нас усіх разом із собою?“ На сі слова ринули з її очей сльози; кинулась батькові на шию і висповідалася. — Серед того увійшов Едвард просити до обіду, а поводіння Тереси і занепокоєння пана Т. впевнили його в його здогадах. Це чув я з уст Тереси.

Слідуючого дня, це був ранок 7. липня. Яків пішов до Тереси і застав у неї суженого і маляра, що малював з неї весільний образ. Тереса занепокоїлась і тремтячи вийшла мерщій із світлиці, буцім то йде подивитись за чимсь, про що забула. А переходячи поуз Якова, сказала зі страхом, тихим голосом: „Мій батько знає усе“. Не відповів нічого; лишень перейшовся по кімнаті три або чотирі рази і вийшов. Цілий той день не показався нікому. Михайло, що ждав на нього з обідом, шукав його даремно. Вернувся до хати тільки опівночі. Кинувся на ліжко в убранні і послав хлопця спати. Небавом встав і сів писати.

Північ.

Я пересилав Божеству подяки і обітниці, але ніколи Його не боявся. А одначе тепер, коли відчуваю ввесь батіг нещасть, боюсь Його і молюся до Нього.

Мій розум засліплений, моя душа переможена, моє тіло пригноблене смертною утомою.

Це правда! Нещасні потрібують иншого світа, як цей, де вони споживають гіркий хліб і пють воду, змішану із сльозами. Його творить уява і серце розкошується ним. Чеснота, засуджена тут на нещастя, потішається надією на нагороду. Але нещасні ті, що потрібують релігії, щоб не бути злочинцями!

Я упав хрестом у церковці в Аркві, бо чув, що рука Бога спочивала на моїм серці.

Чи я може слабодух, Льоренцо? Хай тебе спасуть небеса перед потребою самоти, сліз і церкви!

2. година.

Небо захмарене; зір небагато, та й ті бліді; а місяць, напів схований між хмарами, відбивається млявим промінням в моїх вікнах.

Льоренцо! ти не чуєш? Твій друг тебе кличе. Що за сон! Показується блиск дня, може настане, щоби загострити мої страждання. — Бог мене не чує. Навпаки, засуджує мене з кожною хвилиною на боротьбу із смертю; і змушує мене проклинати мої дні, які одначе не заплямлені ніяким злочином.

Що? Як Ти єси „Богом кріпким, всемогучим, мстивим, що бачить нечестивости батьків у синах, і що навіщує своїм гнівом третє і четверте покоління“ *), то чи можу надіятись, що Тебе переблагаю? Зішли на мене, — але тільки на мене — Твій гнів, що „запалює полумя пекла“ **), яке має спалити міліони і міліони народів, яким Ти не обявився. — Але Тереса невинна: і вона, замість того, щоб уважати Тебе жорстоким, почитує Тебе з солодкою погодою духа. Я Тебе не почитую, як-раз тому, що Тебе боюся — а одначе чую потребу Тебе. Обнажися, ох, обнажися з прикмет, якими Тебе убрали люди, щоб Тебе уподобити собі самим.

Хіба Ти не потішитель прибитих горем? А Твій Син не називав себе „Сином чоловічим?“ Отже вислухай мене. Це серце Тебе відчуває; але не ображайся стогоном, до якого природа змушує змучену душу чоловіка. Я нарікаю на Тебе, плачу і Тебе кличу, бо маю надію, що освобожу свою душу. Освобожу? але як, коли вона не переповнена Тобою, коли не кликала Тебе у щастю, а удається під Твій покров і просить Твоєї помічної руки аж тепер, як валяється в нужді? коли Тебе лякається, а не покладає в Тобі ніякої надії? коли не сподівається і не бажає нічого, крім Тереси, і бачить Тебе тільки в ній?

Ось, Льоренцо, з моїх уст вирвався злочин, за-для якого Бог одвернув від мене свій погляд. Я не почитував Його ніколи так, як Тересу. Хула! Рівняти до Бога ту, що за одним подихом стане кістяком і нічим?

Бачиш упокореного чоловіка. Отже чи маю ставити Тересу вище Бога? — Ох, з неї розходиться небесна, нескінчена краса, всемогуча краса. Міряю всесвіт одним

*) Ісход XX. 5.
**) Малах. III. 3.

поглядом, подивляю перестрашеним оком вічність: усе хаос, усе куриться, усе обертається в ніщо. Бог стає для мене незрозумілим; а Тереса стоїть мені завдно перед очима.

*

По двох днях захорів. Батько Тереси пішов його одвідати і використав сю нагоду до намови, аби поїхав з евганейських гір. Будучи второпним і благородним, умів цінити талант і високого духа Якова і любив його, як найдорожчого свого друга. Він впевняв мене, що в инших часах був би вважав за честь для своєї родини, як би був міг узяти собі за зятя юнака, котрий хоч і брав участь в де-яких похибках нашого часу і мав неспокійного духа, та все таки визначався, коли говорити словами пана Т., поглядами і чеснотами достойними давнійших часів. Але Едвард був багатий і походив з родини, якої опіка хоронила пана Т. перед гоненнями і засідками його ворогів, що його обвинувачували, ніби то він бажав справжньої свободи свого краю, а це був уголовний злочин в Італії.

Як би він споріднився з Ортісом, то приспішив би упадок його самого і власної родини. Крім того, він з'обовязався словом, а щоб його додержати, був змушений розлучитися із своєю дорогою дружиною. Та й домашні відносини не позволяли йому видати Тересу з великим приданим, потрібним до помірного майна Ортіса. Пан Т. написав усе те до мене і сказав також Якову, який знав усе сам і вислухав висновків з найспокійнійшим виглядом. Але скоро почув про придане, перебив його словами: „Ні, я вигнанець, бідак, невідомий цілому світові, і я дав би себе радше живцем поховати, ніж просив би руки вашої доньки. Я нещасний, але не боягуз. І мої діти не сміють ніколи завдячувати своєї долі багацтвам матері. Ваша донька багата і заручена". — „Отже?" — одповів пан Т. — Яків не пустив пари з уст. Підняв очі до неба і по довгій мовчанці закликав: „Ох, Тересо, на всякий випадок будеш нещасливою!" — „Мій друже, — промовив пан Т. солодко — і через кого, як не через вас стала відчувати нещастя? Вона вже з любови до мене погодилася була із своєю долею і сама

могла була колись помирити своїх бідних батьків. Вона вас любила, а ви, що також любите її такою благородною любовю, ви забираєте їй суженого і вносите розбрат у хату, де вас приймали, приймають і все будуть приймати, як сина.

Погодіться з долею і їдьте на пару місяців. Може в кім другім були-б ви знайшли батька суворого, але я! — я також був нещасливий, я переносив пристрасти і на жаль! ще сьогодня їх переношу і умію над ними милосердитись, бо я сам чую потребу співчуття. Признаюся, але аж від вас, на свій майже старечий вік, навчився, як нераз треба почитувати чоловіка, що коїть нам кривду, тим паче, як він обдарований такою вдачею, що у нього видаються благородними і страшними сі почування, які у других суть каригідні і смішні. І не криюся перед вами; ви від першого дня нашого знайомства здобули надо мною таку необмежену владу, що я мушу вас боятись і разом любити. Нераз числив я хвилі, дожидаючи вас нетерпляче, а рівночасно відчував нагальну і тайну дріготу, скоро служба повідомила мене, що йдете по сходах догори. Отже змилосердіться надо мною, над вашою молодістю і над славою Тереси. Її краса і здоровля нидіють, її серце мучиться нишком, ради вас. Заклинаю вас в імени Тереси, їдьте; пожертвуйте вашу пристрасть власному спокоєві і не доведіть до того, щоб я був рівночасно другом, мужом і батьком найнужденнійшим під сонцем".

Яків, бачилось, зворушився, одначе не змінив виду, ані не пролив одної сльози, ані не відповів слова, не вважаючи на те, що пан Т. серед своєї розмови на силу здержувався від плачу. Він остався при ліжку Якова аж до пізньої ночі, але ні один ні другий не розкрив уст до останнього прощання. Недуга юнака побільшилась, далі напала його страшна пропасниця. Між тим мене занепокоїли останні листи Якова і батька Тереси, і я намагався всіми способами приспішити виїзд мого приятеля, бо вважав той виїзд єдиним ліком на його могучу пристрасть. Я не мав відваги одкрити його матері, що вже досвідчила була тисячу других доказів його вдачі, схильної

до вибриків, правдивої причини, — я сказав лишень, що він трохи нездужає і що зміна повітря йому певно поможе.

В тім самім часі стали у Венеції лютувати переслідування. Не було там ніяких законів, але своєвільні трибунали, не було обвинителів, ні оборонців, зате були шпигуни думки, нові злочини, невідомі навіть тим самим, що були за них карані, і невідкличні, безпроволочні кари. Більше підозрілі стогнали в кайданах, инших, що тішилися давньою, примірною славою, поривали ночами з їхніх хат, вивозили поліцією, викидували за границі і покидали на ласку долі, не дозволяючи їм попрощатись із своїками, позбавляючи їх всякої людської помочі. Для де-якого з них вигнання, свобідне від тих насильств і ганьби, було правдивим щастям. І я пізний, хоч не останній, невідомий мученик вже від кількох місяців блукаю по Італії заточником і видивляю заплакані очі за рідними берегами без ніякої надії. Отже я, лякаючися при тім за свободу Якова, намовив його матір, хоч вона була дуже пригноблена, щоб знайшла йому пристановище в якімсь иншім краю, аж поки не наспіють кращі часи, тим більше, що він оправдував свій виїзд з Падви тими самими небезпеками. Лист віддано слузі, що наспів в евганейські гори увечері 15. липня і застав Якова ще в ліжку, але вже в ліпшім стані. Біля нього сидів батько Тереси. Перечитав лист півголосом і поклав його під подушку, за хвилю перечитав його вдруге; помітне було в нього зворушення, але не говорив про це ні слова.

Девятнадцятого встав з ліжка. Того самого дня мати написала до нього другого листа і послала йому гроші, два векслі і деякі поручаючі письма та заклинала його пробі, щоб виїхав. Ще далеко перед вечером пішов до Тереси, але застав саму малу Ізабелю: вона розказувала з плачем, що він сів мовчки, потім встав, поцілував її і пішов. Вернувся по годині, і йдучи по сходах, зустрів її вдруге. Пригорнув її до грудей, поцілував кілька разів і облив сльозами. Потім сів до писання, зміняв часто папір, а остаточно усе пошматував. Далі став ходити по городі задуманий. Слуга, що переходив туди смерком, бачив його розтягненого під деревом, а коли переходив вдруге, застав його стоячого при фіртці, у хвилі, як мав

відійти. Дивився уважно на дім, що купався в місячнім світлі.

Як вернув додому, одіслав післанця з відповіддю до матері, де писав, що завтра вдосвіта виїздить. І замовив на найближчій почті коні. Поки поклався спати, написав до Тереси слідуючого листа і передав його садівникові. Удосвіта виїхав.

9. година.

Прости мені, Тересо: я занапастив твою молодість і спокій твого дому; одначе втічу. Я сам не думав, щоб у мені найшлося стільки витривалости. Можу тебе кинути і не вмерти з болю; це значить багато. Так використаймо цей момент, як довго б'ється в мені серце, а розум не кидає мене зовсім. Хоча мій розум похований в одній думці: любити тебе вічно і плакати за тобою. Та обовязок велить мені не писати тобі більше, ані тебе вже більше не бачити, хіба що буду мати рішучу певність, що я кидаю тебе зовсім спокійною. Сьогодня надармо я тебе шукав, щоб тобі сказати слово прощання. Прийми, Тересо, принаймні сі останні рядки, які я, ти це бачиш, купаю прегіркими сльозами. Пошли мені коли-небудь, куди-небудь твій портрет. Як що приязнь, як що любов — або співчуття і вдячність до сього безпорадного ще в тобі не замовкли, то не відмов мені цеї потіхи, що осолодить усі мої страждання. Навіть твій батько на це згодиться, сподіваюсь — він, він, що має змогу тебе бачити і тебе слухати і радуватись твоєю відрадою, підчас коли я у фантастичних годинах мого болю і моїх бажань, знуджений цілим світом, нікому не вірячи, ходячи по землі, немов від гостинниці до гостинниці і повертаючи мою дорогу добровільно до могили — бо справді відчуваю потребу відпочинку — підчас коли я буду потішатися тільки тим, що цілуватиму день і ніч твій образ. І так ти здалека вливатимеш в мене силу переносити це моє життя — і поки в мене стане сил, я переноситиму його тебе ради. Клянусь тобі! А ти молися, Тересо, з глибини твого пречистого серця до неба, не щоби воно мені простило болі, на які я може й заслужив, і які може нерозлучні з вдачею мого духа, а радше, щоби воно не відняло в мене

останків сил їх передержати. З твоїм образом переживатиму мої ночі менш трівожно і не такими самітними мої дні, сі дні, котрі прийдеться мені на жаль переживати без тебе. Вмираючи, я зверну на тебе мій останній погляд, пожертвую тобі останній мій віддих, виллю на тебе мою душу, понесу тебе, завішену на моїх грудях, до мої могили — і як що мені писано заплющити очі на чужій землі, де ні одно серце не заплаче за мною, я покличу тебе мовчки до мого узголовя і мені здаватиметься, що бачу тебе в такому вигляді, в такому положенню, з тою самою любовю, як я тебе бачив, коли раз, далеко ще до того, як ти дізналася про мою любов, далеко до того, як ти завримітила мою любов — і поки я провинився перед тобою — ти мене плекала в моїй недузі. — Маю від тебе тільки одного листа, якого ти мені написала, коли я був у Падві: щасливі часи! Та хто був би це сказав? тоді мені бачилось, що ти мені поручала вертатись: — а тепер? пишу і виконаю за кілька годин присуд нашої вічної розлуки. Від цього твого листа почалась історія нашої любови; і вона мене не кине ніколи. Моя Терезо! і це тільки маячення: та вони рівночасно одинока потіха чоловіка, що невлічимо нещасний. Прощай! Прости мене, моя Терезо, — ох, я вважав себе сильніщим! пишу зле і письмом, яке насилу можна розібрати; одначе я маю душу роздерту і сльози на очах. Пробіг! не відмов мені в твоїм портреті. Передай його Льоренцові, а як що він не зможе мені його передати, то берегтиме його, як святого наслідця, котре завсіди йому нагадуватиме твої чесноти і твою красу і єдину вічну, найнещасливішу любов його бідного друга. Прощай! та не в-останнє; ти мене побачиш; і від того дня надалі буду таким, що змушу людей до спочуття і пошани нашого почування; і для тебе вже не буде злочином мене любити. — Але коли-б мені перед нашою зустріччю мій біль викопав яму, то дозволь мені зробити собі смерть з дорогою певністю, що ти мене кохала. — Аж тепер я почуваю, в якім болі тебе полишаю. Ох, як-би мені вмерти коло твоїх ніг! померти і бути похованим в землі, що матиме твої кости! — та прощай!

Михайло мені сказав, що його пан їхав два етапи зовсім мовчазний і з виглядом дуже спокійним і трохи не погідним. Потім зажадав свого подорожнього клунка і, підчас коли міняли коні, забрався до писання отсього білету до пана Т***

Пане і друже мій!

Моєму домашньому садівникові я передав учора ввечері листа до вручення панночці. А що я його писав тоді, коли вже рішучо поклав виїхати, то боюся, на всякий випадок, що я вилив на цей папір такий смуток, який може засмутити сю невинну. Тому ви, дорогий пане, не візьміть мені за зле, як що я вас попрошу переняти сього листа від садівника; а я йому перекажу, щоб він не довіряв його нікому, крім вас. Збережіть його запечатаним, або його спаліть. А що вашій донечці зробило-б гірку прикрість те, що я виїхав, не попрощавшися з нею, а цілий вчорашній день мені не поталанило її побачити, — тому ось вам запечатана карточка, і сподіваюся, що ви, дорогий пане, доручите її Тересі Т ***, поки вона стане жінкою маркіза Едварда. — Не знаю, чи ще зустрінемося — я вирішив померти, як-що померти судилось, недалеко батьківської хати. Та коли-б і ця моя постанова не здійснилась, я певний, що ви, мій пане і друже, не схочете ніколи забути про мене.

Пан Т*** передав мені листа для Тереси, (котрий я навів вище) з непорушеною печаттю; тай не загаявся з віддачею білєта своїй дочці. Я його бачив: містив кілька рядків людини, що, бачилось, себе опанувала.

Майже усі фрагменти, що слідують, дійшли до мене почтою на ріжних листках.

Ровіґо, 20 липня.

Я дивився на неї і думав: що сталося-б зі мною, як би мені не довелося її більше бачити? І я тікав від неї, щоб виплакати сльози розради, знаючи, що я недалеко від неї. А тепер?

Чим є тепер всесвіт? Яка частина землі може мене тримати без Тереси? І бачиться мені, мені тільки сниться, що я далеко від неї. Невже в мене було стільки видержалости? і я зважився виїхати так — не бачучи її? без одного поцілунку, без одного слова прощання!

Від хвилі до хвилі мені здається, що стою перед її дверима і що читаю в присмерку її обличча, що вона мене любить. Тікаю; і в якою скорістю кожна хвилина несе мене все далі від неї. А між тим? скільки солодкої самообмани! Та я втратив її. Я не в силі вже слухати ні моєї волі, ні мого розуму, ні мого розбитого серця. Піду сліпо за потягом насильної руки моєї долі. Прощай!

Феррара, 20 липня, вечером.

Я переправлявся через По, подивляв його неміримі води і нерав мені хотілося кинутися в них, втонути і пропасти на віки. Усе одна хвилина! — Ох, як би не було в мене дорогої і нещасної матері, котрій моя смерть коштувала-б багато гірких сліз!

Та й я не покінчу нікчемно. Перетерплю усе моє горе; випю до останньої краплини сльози, які мені судилися. А коли боротьба буде марною, коли всі пристрасти дійдуть до одчаю, коли зужию всі сили; коли матиму відвагу заглянути смерти у вічі і спокійно з нею говорити та смакувати гіркий її келих, і коли відпокутую чужі сльози та втрачу надію на те, щоб їх осушити — тоді...

Та хіба тепер, коли це говорю, не все вже пропало? і мені остається тільки одна память і певність, що все пропало. — Чи ти ніколи не пізнала цеї повноти болю, коли нас кидають усі надії?

Ні одного поцілунку? ні прощання! — хоча твої сльози підуть за мною до мого гробу. Моє здоровля, моя доля, моє серце, ти — ти! — коротко все сприсяглося і я вам скорюся.

година...

І я мав звагу її полишити? що більше, я тебе полишив. Тересо, в становищі більш гідним спочуття, ніж моє. Хто тебе потішить? Ти тремтітимеш на згадку самого мого імени, бо я тобі відкрив, — я перший, я єдиний, на заграві твого життя, тучі і пітьми нещастя; а ти молоденька, ще настільки не сильна, щоб перетерпіти, щоб утікти від життя. Ти, котра не знаєш навіть того, що світання і вечір є тим самим. — Ох, і я не хочу тебе про це впевняти! — А проте для нас немає

більше ніякої допомоги людей, ніякої розради в нас самих. І тепер я знаю тільки благати Всевишнього, благати його моїми зітханнями і шукати якоїсь надії поза сим світом, де всі нас гонять або нас кидають. І як би мої зітхання і молитви і докір, який я зробив уже моїм катом, пожертвувані небесам, були ними приняті, ох! ти не була-б такою нещасною, і я благословляв би мої муки. Тимчасом в моїм смертельнім одчаю, забуваю, в яких ти небезпеках! І я не в силі тебе боронити, ані осушити твоїх сліз, ні зібрати в мої груди твоїх тайн, ні поділяти з тобою твоїх смутків; не знаю, ні куди втечу, ні як тебе залишу, ні коли зможу тебе побачити.

Жорстокий батьку, — Тереса твоя кров! цей жертівник знеславлено; природа і небо проклинають сі обітниці; відраза, зависть, незгода і жаль кружлятимуть над сим ложем і може крівавитимуть сі кайдани. Тереса твоя дочка; примирися з нею. Будеш каятися гірко, та запізно: може вона колись серед жаху свого становища клястиме свої дні і своїх батьків і непокоїтиме своїми нарікання твої кости в могилі, коли ти зможеш її чути тільки з-під землі. Примирися. — О леле! ти мене не чуєш — і куди мені її забіраєш? — Жертва довершена! чую її лебедіння — моє імя в її останньому стогоні! Варвари! тремтіть! — ваша кров, моя кров — Тереса буде помщеною. — Ох, я маячу! а проте я теж убійник.

А ти, мій Льоренцо, чого ти мені не допоможеш? Я не писав до тебе, бо вічна буря гніву, зависти, помсти, любови шаліла в моїм серці; і стільки почувань бушувало в моїх грудях і мене душили і мене трохи не роздавили; я не міг добути ні слова і чув у собі скам'янілий біль; — і цей біль панує і досі і замикає мені голос і зітхання і сушить мої сльози: — чую, що мені не стало значної частини життя, а ся дрібка, яка мені осталась, обезсилена знемогою і тьмою смерти.

Тепер нераз ремствую на себе, що я виїхав, і обвинувачую себе за лякливість. — Чому вони не зважились мене картати за мою пристрасть? Як би був

хтось заборонив сій нещасній зустрічатися зі мною; як би були її вирвали в мене силоміць, то невже ти думаєш, що я коли-небудь кинув-би її? Та чи міг я платити невдячністю батькові, що звав мене своїм другом, котрий нераз мене пригортав до серця і казав: І чому доля звязала тебе з нами бездольними? Невже я міг потягнути в неславу і гонення семю, яка в других умовах була-б поділяла зі мною щастя і нещастя? І що міг я сказати, коли він говорив мені, зітхаючи і благаючи мене: Тереса моя дочка! — Так! верстатиму в покаянню і на самоті усі мої дні: та блогословлятиму сю страшну незриму руку, що мене вирвала з цеї пропасти, в яку я, падаючи, був би потягнув за собою в западню це невинне дівча. Вона йшла за мною; а я жорстокий поступав, пристаючи і оглядаючись, чи вона приспішує ходу, слідкуючи за моїми карколомними кроками: — а вона слідкувала з трівожним духом і слабими силами. Що-ж? і тепер я не уводитель? — і не мав-би втратити її з очей на віки? Я повинен радше сховатися перед цілим світом і оплакувати мої нещастя! та оплакувати горе цеї небесної душі, і оплакувати тому, що я їх так дуже прибільшив!

Ніхто не відає, яка тайна тут внутрі похована — і цей холодний несподіваний піт і ця судорога — і квиління, що кожного вечора виринає з-під землі і мене кличе — і цей труп — бо я, Льоренцо, може не душогуб; а все-ж таки бачу себе скрівавленого душогубством. Заледви благословиться на день, а я готовий до виїзду. Від якого вже часу рання зоря застає мене все в пекельному сні! Вночі ніколи не нахожу спочинку. Перед хвилиною я розкривав очі, горлаючи і оглядаючися довкруг себе, немов би я бачив над головою вішателя. Прокидаючися, чую якийсь жах, подібний до жаху тих, що мають руки гарячі від злочину. — Прощай! прощай. Від'їзжаю, і то далі. Напишу тобі з Больоні на протязі сьогодняшнього дня. Подякуй моїй неньці. Прохай її, щоб поблагословила свого бездольного коханого сина. Як би вона знала все моє становище! Та мовчи; на її ранах не розкривай нової рани.

Больонія, 24. липня, 10. год.

Чи хочеш вилити на серце твого друга одну краплину бальсаму? Подбай, щоб Тереса дала тобі свій портрет і передай його Михайлові, котрого тобі посилаю з дорученням, не вертатись без твоїх відповідей. Піди в Евганейські гори сам: може ся нещасна буде когось потрібувати, що її пожалів-би. Прочитай уривки листів, які я намагався тобі писати в часі моїх трівожних маячень. Прощай! — Як побачиш Ізабеліну, цілуй її тисячу разів від мене. Коли вже ніхто не згадуватиме мене, то може вона часом назве по імени свого Якова. Ох, мій дорогий! побитий такими нещастями, ненавидячи людей, з душею жагучою, що все-ж таки хоче любити і бути любленою, кому я можу звіритись, як не дівчаткові, котрого досі не попсували досвід і користолюбство, і котре через якусь заховану симпатію стільки разів полило мене своїми невинними сьозами? Як би я колись впевнився, що вона мене вже більше не згадує, здається помер би з болю.

А ти, мій Льоренцо, скажи: ти мене кинеш? Дружба, дороге почування молодости і єдина розрада у злиднях, леденіє в днях щастя. Ох, друже! друже! Ти мене не втратиш, хіба тоді, коли піду в землю. І я не нарікаю часами на мої нещастя, бо без них я може не був-би тебе гідний; і не мав-би серця здібного до любови. Та коли мене вже не буде і ти одідичиш по мені чашу сліз — ох! не шукай другого приятеля, крім себе.

Больонія, вночі 28. липня.

Мені не було-б так важко, як би я міг заснути на довго глибоким сном. Опій не впливає; будить мене після короткого просоння, повного привидів і судорог. І таких ночей вже чимало! І тепер я встав з наміром спробувати тобі писати, та мій живчик уже не ворушиться. — Вернуся до ліжка. Бачиться, моя душа наслідує чорний і бурхливий стан природи. Чую, що пропадаю серед потопи: і леденію з широко розплющеними очима. Боже! Боже!

Больонія, 12. серпня.

Минуло вже вісімнадцять день, відколи Михайло від'їхав з почтою і ще не вертається: і не можу діждатися

твоїх листів. І ти мене кидаєш? Пробіг! принаймні напиши до мене: дожидатиму до понеділка, а потім виїду в напрямі Фльоренції. Тут я цілими днями сижу в хаті, бо не хочу глотитися в такому натовпі людей; а ночами сновигаюся по городі як опир і примліваю серцем, як бачу таку силу бездольних, що лежать по вулицях та благають хліба; не знаю, з власної вини, чи з вини других — знаю, що благають хліба. Сьогодня по дорозі з почти я натрапив на двох нещасних, яких вели на шибеницю. Я спитався в тих, що були коло мене, про причину, і мені сказали, що один вкрав з голоду мула, а другий пятьдесять шість лір.*) Ох, суспільности! Чи були-б потрібні тюрми і кати, як би не було законів, що захищають тих, котрі в намірі забагатіти потом і слізьми власних співгорожан пхають їх у злидні і до злочину? Я не настільки божевільний, щоб вірити в можність повного ладу серед смертних людей; та чого мені не вільно жаліти над їхніми нещастями, а головно над їхньою сліпотою? — І кажуть мені, що не проходить тиждень без екзекуцій; а нарід на них збігається немов на празник. А серед того злочини ростуть з карами. Ні, ні; не хочу довше дихати сим повітрям, закуреним кровю нещасних. — І куди?

Фльоренція, 27. серпня.

Колись я боготворив гроби Ґалілея, Макіявелі і Мікель Анджеля; і приступаючи до них, я тремтів, захоплений дріжжю. Невже ті, що спорудили сі мавзолеї, гадають забути про мізерію і про тюрми, котрими їх діди карали велич тих божественних умів?

Ох, скільки то гонених з наших часів діждеться пошани потомства! Одначе і гонення живих і почести

*) Спершу це оповідання видавалося мені переборщеним хоровитою уявою Якова; та пізнійше я пересвідчився, що в Загальнейській державі не було карного кодексу. Судили по законах бувших урядів; а в Больонії залізними декретами кардиналів, котрі загрожували карою смерти всяку крадіж, яка переходила суму пятьдесяти лір. Та кардинали трохи не все лагодили кари; чого не можна сказати про трибунали Республики, про невблаганих виконавців законів з примусу. Так нераз непорушна Справедливість є більш погубною, ніж самовільна Слушність.

мертвим є доказами нужденної честолюбности, що перегризає людську череду.

В присутности сих марморів мені бачилось, що я переживаю наново ті мої палкі літа, коли я проводив час над творами великих мужів і уявою буяв під оплесками майбутніх поколінь. Та сьогодня це для мене надто старе! — а може й безглузде. Мій розум осліплений, мої члени ослаблені, а серце тут, в глибині, хоре.

Затримай для себе поручаючі письма, про котрі мені пишеш; сі, які ти мені послав, я спалив. Не хочу вже ні від кого з могучих ні образ, ні ласки. Єдиним із смертних, котрого я бажав пізнати, був Віктор Альфієрі; та чую, що він не приймає нових осіб; та й я не насмілююсь бажати, щоб він зломив сю свою постанову, котра випливає може з сьогодняшніх умов, з його праці, а ще більше з його почувань і пізнання світа. А навіть як би це й була слабість, так слабощі сього роду людей треба шанувати; а хто їх не має, хай перший кине каменем.

Фльоренція, 7. вересня.

Відчини, Льоренцо, вікна і з моєї кімнати повітай мої горби. Гарного вересневого ранку повітай моїм іменем небо, озера, долини, котрі усі згадують мої хлопячі літа, і де я через якийсь час відпочивав після злиднів життя. Коли на прохідках в погідні ночі, ноги заведуть тебе до алеї, що веде на приходство, зайди, прошу тебе, на гору сосон, яка зберігає стільки моїх солодких і клятих спогадів. У стіп узбіччя, коли полишиш за собою липовий гай, де повітря все так свіже і пахуче, там, де струмочки зливаються в озерце, надибаєш осамотілу вербу, під котрої плакучими вітами перележував я часто, ведучи розмову з моїми надіями. А коли зайдеш на шпиль, почуєш може зозулю, що, бачилось, кликала мене кожного вечора своїм сумним голосом, і вривала щойно тоді, коли зачувала мій шепіт або мою ходу. Сосна, на котрій вона тоді ховалась, отінює руїни каплиці, де колись горіла лямпада перед хрестом. Буря зруйнувала її тої памятної ночі, що до сьогодня і до останньої хвилини мого життя сповнятиме мене жахом і докорами совісти; і сі руїни,

напівпогребані під землею, видавались мені в темряві надгробними каменями, та нераз я носився з думкою зробити в цьому місці і серед цих таємних присмерків мою могилу. А тепер? Хто знає, де зложу мої кости! — Потім усіх селян, що допитуватися будуть про мене. Колись вони громадилися кругом мене, і я називав їх моїми друзями, а вони звали мене своїм добродієм. Я був найбільш бажаним лікарем для їх хорих діточок; я вислухував прихильно скарги сих мізерних чорноробів і залагоджував їхні сварки; я фільософував з сими безсилими простими старцями і намагався прогнати з їхньої уяви страхіття релігії та малював їм нагороди, які готовить небо людині, знеможеній убогістю і працею. Та тепер вони з смутком будуть мене споминати, бо останніми місяцями я ходив занімілий і дивний та нераз навіть не відповідав на їхні привітання; і коли бачив їх здалека, як вони з співами вертались з роботи, або гнали в піль худобу, я виминав їх, завертаючи в ліс, в те місце, де він найчорнійший. І вони бачили мене, як я вдосвіта перескакував рови і небачно передирався крізь кущі, що засипували моє волосся росою; і як я поспішав лугами, а потім дерся на найвищу гору, де приставав випростований і задиханий, з руками зверненими до сходу, дожидаючи сонця, аби йому поскаржитись, щоб воно вже більш не сходило для мене веселим. Вони покажуть тобі обрив скали, де я в часі, коли світ спав, сидів та слухав далекого шуму потоків і гомону повітря, коли вітри трохи не над моєю головою громадили хмари і гнали їх, щоб закрити місяць, що, заходячи, в ряди-годи освічував на долині своїм блідим промінням хрести на могилах кладовищ. І тоді селянин з недалекої хижини, розбуджений і затрівожений моїми криками, підходив до дверей і слухав, як я серед цеї поважної мовчанки виголошував мої молитви і ридав, і бідкався, та споглядаючи з гори на гроби, кликав смерть. Моя давня самото! Де ти? Немає скиби, немає печери, немає дерева, що не відживали-б у моєму серці, розбуджуючи в мені те солодке, піднесле бажання, що завжди проводить поза домом чоловіка вигнаного й нещасного. Здається мені, що мої приємности і мої болі, які мені

були на сих місцях дорогими, — словом усе те, що є моїм, осталося з тобою; і що тут волочиться зі мною по світу тільки тінь бездольного Якова.

Та ти, єдиний мій друже, чому ти заледви пишеш мені два пусті слова, доносячи мені, що ти з Тересою? І не кажеш мені, ані як вона живе, ані чи вона важиться мене згадати, ані чи Едвард мені її забрав? Бігаю й бігаю на почту, надармо; і вертаюся повільно, бездумно, і в моїх очах малюється прочуття великого нещастя. І нераз ніби чую, як промовляють мій присуд смерти — Тереса присягла. — Леле! і коли я покінчу з моїми погубними привидами, і з моїм нелюдським божевіллям? Прощай.

Фльоренція, 17. вересня.

Ти загнав мені в серце одчай. Тепер бачу, що Тереса хоче мене покарати за те, що я її кохав. Свій портрет вона вислала своїй матери ще поки я її про це попросив! — так ти кажеш і я цьому вірю; та вважай, щоби ти, намагаючись мене вилічити, не відібрав останнього бальсаму з мого зараненого серця.

Ох, мої сподівання! пропадають усі, а я сижу тут полишений на самоту мого болю.

Кому маю ще довіряти? не зрадь мене, Льоренцо! Я не викину тебе ніколи з мого серця, бо твій спомин безумовно потрібний твойому другові. В якому не було-б горі, ти мене не втратиш. Невже мені судилось бачити, як усе для мене пропадає? — навіть одинокий останок багатьох сподівань? Та нехай! я не нарікаю ні на неї, ні на тебе — ні на себе самого, ні на мою долю — хоч і спідлююся сими слізьми і трачу розраду змоги сказати: Терплю мов горе, та не нарікаю.

Ви всі мене кинете — усі: і мов ридання піде за вами всюди; бо без вас я не людина і звідусюди буду вас кликати повний розпуки. — Ось кілька слів, які мені написала Тереса: „Зважайте на ваше здоровля; молю вас, нашого горя ради. Не ми самі нещасні. Дістанете мій образ, коли це буде можливим. Мій батько плаче враз зі мною; і не має нічого проти того, що я відповідаю вам на вашу карточку, яку він мені від вас передав.

Та своїми слізьми, бачиться, мовчки боронить мені надалі до вас писати — і я, плачучи, прирікаю; та й пишу вам відай в-останне, плачучи, бо вже не зможу вам визнати, що вас люблю, хіба одному Богові."

Отже ти сильніща за мене? Так; повторятиму сих кілька твоїх рядків, немов би вони були твоїм останнім заповітом, — говоритиму з тобою, Тересо, другим разом; але тільки того дня, коли узброюся таким глуздом і такою відвагою, що буду в силі справді розлучитися з тобою.

Бо як-що любити тебе цею нестерпучою й безмежною любовю і мовчати та поховати себе для очей усіх є в силі тобі повернути спокій — як-що моя смерть здолав спокутувати перед трибуналом наших ворогів твою слабість і здавити її на віки у твоїх грудях, то я благаю всім єством і всею глибиною моєї душі природу і небо, щоб вони врешті забрали мене зо світа. Що тепер я буду боротися проти мого фатального, а рівночасно пресолодкого бажання смерти, це тобі прирікаю: та щоб я його переміг, ох! це тільки ти одна може осягнеш від мого Творця твоїми молитвами — бо я чую, що він всіми способами мене кличе. Але ти, пробіг! живи щасливо, як тільки можеш — як довго ще будеш в силі. Може Господь поверне на твою потіху, нещасна дівчино, сі сльози покаяння, які посилаю до нього, благаючи його милосердя для тебе. Нажаль ти, ти нажаль тепер поділяєш зо мною моє гірке становище і ради мене стала нещасною. І як мені віддячитись твоєму батькові за його щирі піклування, за його довірря, за його поради, за його любов? І над якою безоднею не стала ти ради мене? Та якими добродійствами наділив мене твій батько, за що я відплатив би йому тепер нечуваною невдячністю? Хіба я йому не приношу на жертву моє серце, що кріявиться? Ніхто із смертних не є моїм вірителем, як іде про благородність; та й я сам, а ти знаєш, яким я жорстоким суддею собі самому, не можу себе винуватити за те, що тебе полюбив; одначе те, що я був причиною твоїх терпінь, є найлютійшим злочином, який я маю за собою.

Леле! з ким говорю? навіщо?

Як-що цей лист застане тебе, Льоренцо, ще в моїх горах, не показуй його Тересі. Не говори їй про мене, як-що вона про мене спитає, скажи їй, що я живу, що ще живу — словом не говори про мене. Та я тобі признаюсь: я любуюся моєю слабістю; я сам ятрю мої рани там, де вони найбільш убійчі, і намагаюся їх погіршити і дивлюсь, як вони кривавляться — і здається мені, що мої муки є певною покутою за мої провини та короткою пільгою для болів цеї невинної.

Фльоренція, 25. вересня.

На сих благословенних землях проснулися були з варварства священні музи і знання. Куди не повернусь, зустрічаю хати, де родилися, і щасливі загони, де спочивають сі перші великі Тосканці: на кожному кроці бережуся, щоб не топтати по їх мощах. Уся Тосканія є тяглим городом і одним садком. Народ природно чемний; небо погідне, а повітря повне життя і здоровля. Але твій друг не находить спокою. Все надіюся на завтра, на сусіднє місто — та надходить завтра і ось я гонюся від міста до міста, та надо мною все більше ваготить це почування вигнання і осамітнення. — Навіть не судилося мені продовжувати дорогу. Я поклав був їхати до Риму, щоб поклонитися мощам нашої величі. Відмовляють мені паспорту; а той, що мені послала мати, є важний для Міляна. І тут засипали мене тисячами допитів, немов би я приїхав на змову. Не матимуть клопотів; та я відповім завтра при виїзді. — Ось так усі ми Італійці втікачі і чужинці в Італії; і як тільки ми рухнемося з нашого шматка землі, то ні талан, ні слава, ні несплямлена честь не буде нам охороною; а горе, як-що ти зважишся виявити драму гордої відваги! Скоро тільки проженуть нас з нашого порога, то вже не найдеться нікого, хто прийняв би нас під свою кришу. Одними обдерті, другими обсміяні, усіма завше зраджувані, покинуті навіть самими нашими земляками, які, замісць того, щоб плакати над нашим спільним горем і собі взаїмно помагати, дивляться, як на варварів, на

усіх тих Італійців, що не походять з їхньої провінції, котрих члени не носять тих самих кайданів: — скажи мені, Льоренцо, який нам остався захист? Наші жнива збагатили наших гнобителів; а проте наші ниви заперечують криші і хліба багатьом Італійцям; яких революція викинула з-під рідного неба, і котрі, вмліваючи від голоду і втоми, мають усе в ушах єдиного, найвищого дорадника людини, покинутої цілою природою, злочин! Отже який остається для нас захист, як не пустиня та могила? — І підлота! та хто спідлиться, той живе може довше; та в погорді себе самого і під глумом тих самих тиранів, котрим він продається, і котрі його колись спродадуть. Я переїхав усю Тосканію. Усі гори й усі поля вславились братовбійчими боротьбами від чотирьох віків; а тимчасом трупи безмежньої кількости Італійців, що себе взаїмно вимордували, поклали основи під престоли імператорів і пап. Я вийшов на гору Монтеаперто, де ще живе неславна память пораження Гвельфів. Ледви ясніла заграва дня і серед цеї сумної тиші і серед цеї холодної студені, з душею, що поринала в усі колишні дикі нещастя, які шматують нашу вітчину — ох, мій Льоренцо! — я чув мороз за спиною, чув, як ставало на моїй голові волосся; і я кричав з висоти голосом грізним і лячним. І бачилось мені, що з усіх найдальших доріжок гори вставали тіни усіх тих Тосканців, що себе вимордували; з шаблями і скрівавленими одягами. Споглядали на себе з-під лоба і тремтіли від лютости, кидалися одні на одних і роздирали давні рани. — Ох! і за кого ся кров? Син відрубує голову батькові і потрясає нею, держучи її за чуприну — і за для кого ся злочинна різня? Королі, за котрих ви себе ріжете, стискають собі серед кипучої борні руки і спокійно розділюють між собою ваші шати і вашу землю. — Зі стогоном гнався я стрімголов униз, оглядаючись поза себе. І сі жахливі привиди гнались за мною всюди; — і ще тепер, в нічній самотині, чую кругом себе сі привиди, а серед них бачу один, страшнійший за всіх, котрого я один знаю. — І чому я, моя рідна країно, мушу тебе заєдно винувати і заєдно тебе оплакувати, без ніякої надії на те, щоб тебе поправити, або як-небудь тобі допомогти?

Міляно, 27. жовтня.

Я писав тобі з Парми, а потім з Міляна того самого дня, коли я сюди приїхав: тиждень тому я написав тобі довжезного листа. Яким же дивом твій лист приходить так пізно, дорогою через Тосканію, звідкіля я виїхав вже 28. вересня? Мучить мене підозріння: наші листи перехопили. Уряди славлять під небеса безпеку становища, а рівночасно вкрадаються в тайни листування, найбільш цінні з усіх власностей; заборонюють мовчавні скарги, а насилують святий азіль, якого шукають нещастя в грудях приязні. Нехай! я повинен був це передбачити; але ці їхні збірі вже більше не підуть на лови за нашими словами і нашими думками. Найду спосіб на те, щоб наші листи надалі йшли незачепленими. Питаєш мене про новини за Осипа Паріні. Він зберігав свою благородну гордість, та проте, бачиться, його підкосили часи і старість. Йдучи до нього, я зустрів його на порозі його помешкання саме, як він вибірався до виходу. Пізнав мене і, спершися на свою палицю, поклав мені руку на рамени, кажучи: — „Приходиш побачити норовистого коня, котрий відчуває в серці гордість за свою гарну молодість, і котрий тепер спотикається на дорозі і піднімається тільки під ударами батога долі?"

Боїться, щоб його не прогнали з його катедри та щоб не був зневолений після сімдесятьох років научання і слави животіти, ходячи за прошеним хлібом.

Міляно, 11. падолиста.

Я запитав одного книгаря про життепис Бенвенута Челіні. — „Не маємо." — Запитав про другого письменника. І він трохи не з погордою відповів, що не продає італійських книжок. Освічена верства говорить гарно по-французьки і на біду розуміє чисто тосканське наріччя. Публичні документи і закони пишуться такою покаліченою мовою, що вже голі фрази знаменують неуцтво й рабську догідливість диктуючих. Передальпейські Демостени дебатували палко у своїм сенаті над тим, щоб карним приговором прогнати з Републики мови грецьку і латинську. Видано закон з єдиною метою відсунути від усякого уряду математика Григорія Фон-

танну і Вінкентія Монті, поета. Не знаю, що такого вони написали проти свободи, поки вона зійшла в Італії до ролі повії; знаю натомість, що вони, готові писати в її обороні. І якою не була-б їх провина, несправедливість кари їх оправдує і повага закону, виданого виключно проти двох одиниць, збільшує їхню славу. — Я спитав, де находяться залі Законодатних Рад: мало хто мене розумів; дуже мало було таких, що мені відповіли, а ніхто не знав, як мені пояснити.

Міляно, 4. грудня.

Ось тобі єдина відповідь на твої поради. У всіх краях бачив я все людей потрійного роду: не багатьох, що наказують; загал, що служить; і багатьох, що розбивають. Ми не можемо наказувати, та й може ми не настільки підступні; ми не сліпі і не хочемо слухати; ми вважаємо нижче чести розбивати. І найкраще жити як ті собаки без панів, яким не попадають шматки хліба, ані побої. — Як ти можеш хотіти, щоб я шукав протекцій і урядів в державі, де я почуваю себе чужинцем, і з якої може мене кожна примха шпіона на сто вітрів прогнати? Ти мені заєдно вихвалюєш мій талан. Чи ти знаєш, що я значу? Ні більше ні менше, як тільки те, що варт мій прихід. Нехай і так, що я бавився-б у двірського письменника, приглушуючи сю шляхетну відвагу, яка гніває могучих, та ховав чесноту і знання, щоб їм не дорікати їхнім неуцтвом і їхнім злодійством. Письменники! — Але ти скажеш, — так є всюди. — Нехай і так: я полишаю світ таким, яким він є. Та коли-б я мав ним піклуватися, я вимагав-би, щоб або люди змінили свою поведінку, або щоб мені відрубали голову на ешафоті; і це видається мені чимсь можливійшим. Не тому, що дрібним тиранам всюди ввижаються змови, а тому, що люди, які вискочать з вулиці на престіл, потребують партийників, котрих пізнійше не можуть вдержати в руках. Надуті ізза теперішности, байдужні на майбутне, убогі на славу, на відвагу і на розум, зоружуються лизунами й сателітами, котрих, хоч і нераз зраджені і обсміяні, не можуть потім здихатися: вічне колесо рабства, самоволі й на-

сильства. Щоб бути паном і злодієм народу, треба наперед дозволити себе давити, ограблювати і треба цілувати меч, який спливає твою кровю. Ось так я може зумів-би добути собі уряд, яку тисячу скудів річно більше, докорів і безчестя. Отже почуй ще раз: Я ніколи не гратиму ролі малого драбуги.

Я знаю надто добре, що по мені топчуть; та принайменше в безмежній юрбі моїх товаришів рабства, і я похожий на ті комахи, яких розтоптує небачно прохожий. Я не величаюся так, як багато других, моїм спідленням. Хай вони заховають для других свої кривди і свої добродійства; адже є багато таких, які за ними зітхають! Я втічу перед доганою і вмру невідомим. І як що я був-би зневоленим вийти з мого темного становища, то, замісць стати щасливим знаряддям самоволі і насильства, був-би радше нещасною їх жертвою.

Як-би мені не ставало хліба і вогню, і те, на що ти натякаєш, було-б єдиним джерелом життя — то і так хай мене Бог боронить, щоб я глумився над поступованням тих, які не можуть мене наслідувати: — справді, Льоренцо, я пішов-би до батьківщини усіх, де немає ні доносчиків, ні наїздників, ні надворних писак, ні пануючих; де багатства не вінчають злочину; де нуждаря не судять тільки за те, що він нуждарь; де скорше чи пізнійше прийдуть зо мною жити усі і злучаться з матерією під землею.

Держучися за обрив життя, я нераз слідкую за сяйвом, яке бачу здалека, і якого ніяк не можу досягти. Навпаки, маю таке пересвідчення, що будь я всім тілом в ямі і остаючись над землею тільки головою, я все бачив би, як те сяйво мерехтить мені в очах. О Славо! ти все біжиш передо мною і маниш мене в дорогу, до якої мої ноги більше не надаються. Та від дня, від якого ти вже не є моїм єдиним і першим бажанням, твій ясний привид починає гаснути і трепетати; він падає і розсипується купою костей і попелу, між котрими бачу там і сям де-які слабі проміння: та швидко вже перейду, ступаючи по твоєму кістякові, сміючися з мого заведеного честолюбства. — Скільки разів я соромився вмирати невідомим нашому вікові і сам пригортав до серця мої

слабості, підчас коли відчував усю потребу і відвагу покінчити з собою! І я мабуть був би не пережив моєї батьківщини, як би не держав мене дикий страх, що камінь, покладений на моїм трупі, рівночасно поховає моє імя. Признаюся: нераз дивився я із своєрідним уподобанням на мізерію Італії, бо мені видавалося, що моє щастя і моя відвага може ще мені зберігають заслугу її визволення. Вчора увечері говорив я це Паріньому. — Здоров будь: ось післанець банкира, що прийшов узяти цього листа; і повний лист мені велить кінчити. — А одначе маю тобі ще не одно сказати; відкладу його висилку до суботи і продовжуватиму писання. Після багатьох років такої щирої та вірної приязні, ми розлучені, і може навіки. Мені не осталося другої потіхи, тільки нарікати, пишучи до тебе. І так я звільняюся по части від моїх думок, а моє осамітнення робиться далеко не таким лячним. Знаєш, скільки разів уночі я розбуджуюся, встаю і, блукаючи звільна кімнатами, тебе кличу! сідаю і тобі пишу; а сі листки зовсім перемочені слізьми і повні моїх жалісних мріянь і моїх диких постанов. Та не маю зваги їх тобі висилати. Не один з них зберігаю, а чимало з них палю. А коли пізнійше небо пошле мені сі хвилини спокою, я пишу тобі з як найбільшою здержливістю, щоби тебе не смутити моїм незміримим смутком. Та й не перестану тобі писати; всяка друга розрада для мене пропала. І ти, Льоренцо, не понехай читання сих листків, які я все писав у хвилях найбільших радощів і найбільших смутків моєї душі, без суєтности, без вишуканої форми і без краски соромливости. Збережи їх. Уявляю собі, що колись вони будуть тобі потрібними, щоб жити принаймні так, як буде можна, з твоїм Яковом.

Отже вчора ввечері я прохожувався з сим поважаним старцем по східному передмістю города по липовому гаю. Він спирався з одного боку на моїм рамени, а з другого на своїй палиці; і в ряди-годи кидав очима на свої ослаблені ноги, а потім мовчки дивився на мене, немов би нарікав на се своє безсилля і немов би дякував мені за терпеливість, з якою я його проводив. Сів на одну з лавок, і я зробив те саме; його слуга стояв оподалік від нас. Паріні — це людина найбільше гідна

почитування і найбільш вимовна з усіх, котрих коли-небудь я знав; а в тім, чи є глибокий, благородний, поміркований біль, який би не родив найбільшої красномовности? Говорив мені широко про свою батьківщину і нарікав і на давню тиранію і на нову самоволю. Письменство продажне; усі почування зівяли і виродилися у бездушне найпідлійше зіпсуття; немає більш гостинности, немає прихильности, немає вже синівської любови. А далі розгорнув передо мною новіщі аннали і злочини багатьох чоловічків, яких я вважав би достойними згадки, як-що їх злочини виявляли б силу духа, не кажу Сіллі та Катіліни, але бодай сих очайдушних опришків, що стають лицем в лице з усякою небезпекою і котрих бачимо на шибениці — але дрібні злодюги, що тремтять і хитрують — вже краще про них мовчати. Коли він говорив, я розпалився надлюдським гнівом і зірвався на ноги, кричучи: „Чому не робити спроби? Помремо? Та з нашої крови пожне жниво местник". — Він дивився на мене збентежений; мої очі в сім непевнім світлі сипали искри, а моє скорчене і бліде обличчя піднялося грізно. — Я замовк, та ще відчував, як глухо в моїх грудях гомонів гнів. А далі заговорив: „Не діждемося рятунку ніколи? Ох, коли-б так люди все відчували біля себе смерть, вони не служили-б так підло". — Паріні мовчав; та стискаючи мою руку, споглядав на мене все більш настирливо. Потім потягнув мене, немов даючи знак, щоби я сів. — „Ти гадаєш, — почав несподівано, — що, як би я бачив хоч слабий блиск волі, я тратив би час на сі пусті нарікання, не оглядаючись на сю мою старечу неміч? Ох, юначе, гідний вдячнішої батьківщини! Як-що ти не в силі погасити цього твого погубного огню, так чому його не повернеш на иншу пристрасть?"

І я глянув в минуле — а потім жадно повернувся до майбутнього. Та все блудив в порожнечі і мої руки спускалися безпорадно, не могучи нічого захопити, і я зрозумів вповні моє безвихідне положення. Я розказав цьому благородному Італійцеві історію моєї любови і описав йому Тересу, як одного з тих небесних геніїв, що сходять, аби розяснити темну кімнату цього життя. На мої слова і на мій плач милосердний старець зітхав раз-у-раз з глибини серця. — „Ні, — сказав я, — я вже

не бачу нічого, хіба могилу; я син матері кохаючої і доброї; не раз мені бачилося, що вона слідкувала, тремтячи, за моєю ходою і проводила мене на самий шпиль гори, звідки я хотів повалитися в яр; і коли я трохи не всім тілом повисав у повітрі, вона хапала мене за поли одежі і задержувала; і я оглядався та чув тільки її ридання. А проте — як би так вона підглянула усі мої заховані страждання, то сама благала-б у Бога скінчення моїх горесних днів. Та одиноке життєве полумя, яке оживлює ще моє перемучене тіло, — це надія на якусь роботу в справі визволення батьківщини". — Він усміхнувся сумно. А зауваживши, що мій голос слабшає і мої очі поникли тупо в землю, промовив: „Може ся твоя жадоба слави зуміла-б тебе повести до важких підпринять. Та повірь мені: слава героїв залежна в одній чверти від їх відваги; в двох чвертях від долі, а в останній чверти від їх злочинів. І навіть коли ти вважаєш себе досить щасливим і жорстоким, щоб добиватися цеї слави, то невже гадаєш, що сучасна пора дає тобі до цього способи? Невже горе всіх віків і це ярмо нашої батьківщини ще не навчили тебе, що годі сподіватися визволення від чужинця? хто би не вмішався у справи завойованого краю, той здобуде тільки публичну шкоду і власне безчестя. Коли обовязки і права містяться на вістрю меча, тоді могучий пише закони кровю і домагається жертви чесноти. Отже? Здобудешся ти на славу і хоробрість Ганнібаля, котрий втікачем ходив по світу і шукав ворогів римському народові? — Та й не зможеш безкарно бути праведним. Юнак чесний і палкий серцем, а при тім убогий і одчайдушний так, як ти, буде завше знаряддям партійників або жертвою могучих. І як-що ти зумієш у публичних справах остатися чистим і несплямленим загальним болотом, о, тоді тебе будуть виносити під небеса; та пізнійше тебе спрятає нічний кинджал наклепу; твою вязницю минатимуть твої друзі, а твій гріб удостоїться ледве захованого зітхнення. — Та допустім, що ти, подолавши насильство чужинців і злобу твоїх земляків і зіпсуття часу, зможеш змагатись до твого заміру; скажи: чи вилив-би ти усю кров, якою треба плекати повстаючу республіку? Чи спалив би

ти свої хати смолоскипами горожанської війни? Чи сполучив би страхом партії? Чи вигубиш смертю погляди? Чи допоможеш своєму щастю смертними вироками? Та як-що ти впадеш на шляху, то одні назвуть тебе крикуном, другі тираном. Прихильність юрби коротка і погубна; вона оцінює більше по щастю, ніж по змаганню; вона називає потрібний злочин чеснотою і злочином чесність, яка видається їй шкідною. І щоб здобути її признання, треба її або залякати, або годувати, або заєдно обманювати. Та це ще пусте. Чи зумієш ти, загордівши од надзвичайного щастя, здавити в собі пристрасть найвищої влади, яку в тобі плекатиме і свідомість твоєї вищости і пізнання загальної підлоти? Люди з природи — раби, з природи тирани, з природи сліпці. Задумавши отже спорудити свій престіл, ти з фільософа стався-б тираном; і по кількох роках могучости і жаху, ти втратив-би твій спокій і загубив-би твоє імя в безмежній юрбі деспотів. — Остається тобі ще одно місце між вождями, яке здобувається дикою відвагою, жадобою, що грабує, аби прогайнувати, і нераз спідленням, через яке цілуємо руку, котра нам помагає вибитись. Та — мій синку! — людство плаче при народинах завойовника і має одиноку втіху, що буде сміятися над його домовиною."

Замовк — а я після довшої мовчанки скрикнув: „Коккею Нерво! ти принаймні вмів умерти несплямленим." *) — Старий подивився на мене: „Як ти не сподіваєшся, ані не боїшся нічого поза сим світом — і стиснув мені руку, — але я!" — Підніс очі на небо і його суворе обличчя розяснилося солодкою усмішкою, немов-би він там побачив усі свої сподівання. — Я почув кроки, що наближувалися до нас, а згодом побачив між липами

*) Дей оклик Ортіса відноситься до уступу Таціта: Коккей Нерва, котрий все держав з князем, незвичайно вчений в людському і божому знанню, цвітучий багатствами і життям, вирішив померти. Тиберій про це дізнався і став його вмовляти, питаючись, благаючи, аж врешті йому визнав, що для нього було-б це докором і ганьбою, як-би його наймилійший друг покинув життя без причин. Нерва був глухий на його мову; навпаки, здержався від всякої поживи. Хто його знав, казав, що він, бачучи зблизька ала республіки, із гніву та журби хотів покінчити чесно, поки ще сам був чистим, і не підляг поки не підляг . . . спокусам. App. VI.

людей. Ми встали. І я відпровадив його аж до його помешкання.

Ох, коли-б для мене не погас цей небесний огонь, що в незабутніх днях моєї молодости розсипав проміння на усе, що мене оточало, підчас коли сьогодня хожу помацки в порожній пітьмі! Коли-б я міг мати покрівлю, під якою міг би спокійно спати! Коли-б мені було дозволено закопатися в присмерки мого осамітнення! Як-би так не любов безнадійна, яку поборює мій розум, а якої я не в силі ніяк перемогти — ся любов, котру крию перед самим собою, але котра розпалюється наново кожної днини, і котра стала всемогучою, безсмертною — ох! природа наділила нас тим почуванням, яке є в нас непереможне може більше, ніж фатальний гін життя — коли-б я міг здобути один рік спокою, твій бездольний друг хотів-би виконати ще одно бажання, а потім померти. Чую голос моєї батьківщини, яка гукає: Спиши те, що ти бачив. Я пошлю мій голос з руїн і подиктую тобі мою історію. Ридатимуть віки над мовою самотою; і народи будуть вчитися на моїх нещастях. Час побіджує сильного: і злочини крови обмиються в крові. — Ти знаєш, Льоренцю; я зважився-б писати, та мій талан вмірає з моїми силами, і бачу, що на протязі кількох місяців я доконаю сю мою мізерну мандрівку.

Та ви немногі піднеслі уми, що ридаєте самітні і гонені над старими нещастями нашої батьківщини, якщо небо забороняє вам боротися з насильством, так чому ви принаймні не розкажете потомству про наші злидні? Піднесіть голос іменем усіх і скажіть світові: „Ми нещасні, але ані сліпі ані підлі; нам не достає не відваги, а могучости". — Коли ваші руки в кайданах, то пощо ще доброхіть кайданите ваш інтелект, над котрим ані доля, ані тирани, пани усього, зовсім не в силі панувати? Пишіть. Майте спочуття до ваших земляків, а не розбуджуйте надармо їх політичних пристрастей. Погорджуйте загалом ваших ровесників: сьогоднішне покоління має забаганки і слабощі старечої немочі; та рід людський відроджується до сили, як-раз у хвилі близької смерти. Пишіть для тих, що прийдуть і що єдино будуть гідними

вас слухати і будуть сильними, щоб пімстити за вас. Переслідуйте ваших гнобителів правдою. А коли ви не в силі їх винищити за життя кинджалами, то принаймні винищуйте їх погордою перед усіми віками, що прийдуть. Коли кому з вас загарбали батьківщину, спокій і майно; коли ніхто не важиться на подружжя; коли усі лякаються солодкого імени батька, щоб не приводити на вигнанню і серед смутку нових рабів і нових нещасних, то чому ви так підло привязуєтеся до життя, обдертого з усіх приємностей? Чому його не пожертвуєте останньому привидові, який є провідником благородних, — славі? Судитимете сучасну Европу, а ваш присуд освітить народи будущини. Людське безсилля вказує вам страх і небезпеки; та невже ви безсмертні? Серед спідлення вязниць і кар підніметеся над могучими, а їх скаженість проти вас збільшить їх догану і вашу славу.

Міляно, 6. лютого 1799.

Спрямуй твої листи до Nizza di Provenza, бо я виїзжаю завтра в напрямі Франції; і хто знає? може ще далі. Це певне, що у Франції довго не задержусь. Льоренцо, не гнівайся за це і потіш мою нещасну матір, як можеш. Скажеш може, що мені годиться тікати перш за все перед самим собою, і як-що немає місця, де найшов би я хату, так принаймні був-би час, щоб я заспокоївся. Це правда, я не нахожу притулку, але тут менше, ніж де-небудь на иншім місці. Пора, вічна імла, це мертвече повітря, своєрідні обличчя — а потім — може я помиляюсь — та мені бачиться, я нахожу мало серця. І не можу їх винувати; усе добуваємо: та спочуття, благородність, а ще більше певна ніжність духа виростають все з нами і тільки той їх шукає, хто їх відчуває. На всякий випадок завтра. Моя уява перенялася такою потребою виїзду, що сі години зволікання стають для мене роками тюрми.

Нещасний! і чому усі твої почуття вразливі тільки на біль, так як ті зранені члени, що корчаться при найслабшому леготі повітря? Роскошуйся світом таким, яким він є, і житимеш спокійнійше і без такого божевілля. — Та коли-б я сказав тому, що мені деклямує такі речі: Як-що тебе мучить пропасниця, пильнуй, щоб твій

живчик бився повільнійше, а будеш здоров, — то чи не мав би він права вважати мене хорим ще тяжчою пропасницею? Як-же я можу приписувати закони моїй крови, що бушує незвичайно нагально, і коли спливеться у серці, чую, як вона там кипить і пузирить, а потім випливає, мов навіжена? І нераз несподівано, а буває і в сні, груди, здається, хотять мені розірватись. — О Уліси! ось я хочу послухати вашої мудрої ради під умовою, що коли я бачу, як ви, фарисеї, зледенілі, нездібні нести допомогу бідноті, щоб її не поглумити, і боронити слабого перед кривдою; коли вас бачу плазуючих перед сильним, котрого ви ненавидите, а котрий вами погорджує, щоб нагодувати ваші плебейські забаганки, — я зможу влити у вас одну краплю цеї моєї кипучої злоби, яка узброювала нераз мій голос і мою руку проти насильства; що не висушує ніколи моїх очей і не замикає моєї руки перед недолею, і котра мене врятує од спідлення. Ви вважаєте себе за мудрих, а світ славить вас чесними: та чи це звільнює вас перед трівогою? — Отже лишіть журбу; наші ролі однакові: хай береже вас Господь перед моїм божевіллям, а я молю його всею силою душі, щоб захистив мене перед вашою мудрістю. І коли я їх зауважу, навіть хоч вони мене й не помічають, ідучи дорогою, зараз біжу шукати захисту на твоїй, Льоренцо, груди. Ти шануєш милосердно моє горе, хоч ти нераз бачив, як смирнів лев на самий згук твого голосу. А тепер! Ти бачиш: всяка твоя порада і всяке розумування для мене погубні. Горе, як-що я не слухав би мого серця! — Глузд? — він наче вітер: він роздуває смолоскипи і підсичує пожежі. Поки-що прощай.

10. година ранку.

Я передумав — і буде краще, як не будеш мені писати, поки не отримаєш моїх листів. Вибіраю дорогу через Ліґурійські Альпи, щоб обминути ледівці Monсenis. Знаєш, яка убийча для мене стужа.

1. година.

Нова перепона: минуть ще два дні, аж я дістану з поворотом пас. Передам цього листа в моменті, як всідатиму на підводу.

8. лютого, година 1 ½.

Ось я плачу над твоїми листами. Порядкуючи мої папери, я звернув погляд на кілька рядків, які ти написав під листом моєї матері, два дні перед тим, як я кинув мої горн: „Проводять тебе усі мої думки, мій Якове! Проводять тебе мої бажання і моя дружба, яка житиме для тебе вічно. Буду все твоїм другом і твоїм братом по серцю і поділю з тобою навіть мою душу."

Знай, що я повторюю сі слова і почуваю себе таким зворушеним, що рад би піти до тебе і кинутися тобі на шию та померти у твоїх обіймах. Прощай, прощай. Я вернуся.

3. година.

Я пішов попрощатись з Паріні. — „Прощай, — сказав, — нещасний юначе! Понесеш з собою всюди і все твої шляхетні почування, котрих не зуміеш втишити ніколи. Все будеш нещасним. Не можу тобі дати розради моїми порадами, бо вони не помагають навіть моєму власному горю, що пливе з того самого джерела. Стужа віку зледеніла мої члени, та серце — воно ще не спить. Єдина втіха, яку можу тобі дати, це моє спочуття; і візьмеш його з собою вповні. Небавом перестану жити; та як-що мій прах збереже якесь чуття — як-що найдеш якусь пільгу, сумуючи на моїй могилі, приходь". — Я залився рясними слізьми і розпрощався з ним. А він вийшов, проводячи мене очима, підчас коли я тікав довжезним коридором і чув, як він заедно промовляв плакучим голосом: прощай.

9. година вечора.

Усе готове. Коні замовлені на північ — іду покластися так, як стою, поки вони не надійдуть. Я такий розбитий!

Тим часом прощай, прощай, Льоренцо. — Пишу твою адресу і здоровлю тебе зворушено і з певним прочуттям, якого я не відчував ніколи. Ще побачимося — як-що я... ні! ні! я не помер би, тебе не бачивши і не подякувавши тобі за все — і тебе, моя Тересо! Але тому, що моя любов коштувала-б твого спокою і сліз твоєї

рідні, тікаю, не знаючи, куди мене закине моя доля. Альпи і океан і цілий світ нас розділятимуть, як-що це можливе.

Ґенуа, 11. лютого.

Ось краще сонце! Усі мої сустави дріжать солодким трепетом тому, що відчувають солодощі цього ясніючого і здорового підсоння. Я справді вдоволений, що виїхав. Їду далі за кілька годин. Я ще не можу тобі сказати, де зупинюся, ані коли покінчиться моя дорога; та 16. буду в Тульоні.

Далля Пєтра, 15. лютого.*)

Альпейські дороги, гори страшно скелисті, уся суворість пори, повна утома і неприємности дороги, а потім?

Nuovi tormenti, e nuovi tormentati.**)

Пишу з малого села у стіп надморських Альп. Я мусів затриматися, бо почта не має коней; і не знаю, коли рушу далі. Ось так я заєдно з тобою, і заєдно з новими смутками. Мені суджено не поступитись кроком, щоб на моїй мандрівці не зустрітися з горем. — На сих днях відійшов я в обідню пору, яку верству від помешкання, прохожуючися серед маслин, що ростуть над берегом моря. Я йшов полюбуватися сонячним промінням і дихнути сим роскішним повітрям, хоч і в цьому лагідному підсонню сьогорічня зіма гострійша, як звичайно. Тут вважав я себе самітним, або принаймні невідомим для всіх жителів, що мене зустрічали. Та як тільки я вернувся додому, Михайло, що увійшов запалити вогонь, став мені розказувати, що якийсь чоловік, трохи не жебрак, зайшов до цеї брудної гостинниці і спитав, чи я той юнак, що свого часу вчився в Падві; не вмів мене назвати по імени, та подавав чимало ознак

*) Хоча цей відрівок не має дати, написаний на окремому листі і припадково не міститься в серії листів, та проте з контексту ясно, що він писаний з того самого села, на другий день, і є доповненням оповідання.

**) Нові муки і нові мученики. — Данте.

про мене і про ті часи і згадував також тебе. — „Справді, продовжував Михайло, — я находився в клопоті; відповів йому все таки, що він попав на слід. Говорив венецькою говіркою; а все-ж то мило найти в сій пустці земляка. — А крім того — він такий нуждарь! Коротко, я йому обіцяв — це може не до вподоби панові, та він будив в мені таке спочуття, що я йому обіцяв допустити його до пана. І він жде на-дворі". — „Хай же прийде", — сказав я Михайлові. І коли я його дожидав, усе моє єство пірнуло в нагальний сум. Хлопець увійшов з високим мущиною; видавався молодим і гарним; та його обличчя було поране борознами болю. Брате! Я був загорнутий в кожух і сидів при вогні; на сусідньому кріслі лежав покинутий недбало мій широкий плащ. Хазяїн вештався, щоб зготовити мені обід. А цей нещасний був в одніській полотняній блюзі, так що мене морозило від самого погляду на нього. Може мій суворий привіт і його нужденний вигляд його спершу збентежили; та небавом, після кількох слів, він пересвідчився, що твій Яків не на те родився, щоб залякувати бездольних. Сів біля мене, щоб зогрітись, і став мені росказувати про цей останній сумний рік свого життя. Говорив: „Я знав особисто одного студента, який в Падві день і ніч був з вами" — і назвав твоє імя. — „Скільки минуло часу з тої хвилі, як я не маю ніякої про нього вісти! та сподіваюся, що доля для нього не така неприязна. Я вчився тоді". — Льоренцо, я не скажу тобі, хто він. Невже маю тебе засмутити горем людини, котру ти знав щасливою, і котру може ще любиш? вже досить, як доля засудила тебе на вічну журбу через мене.

Говорив далі: „Сьогодня, ідучи з Валенґа, перед приходом до села зустрів я вас на побережжі. Ви не зауважили, як я часто оглядався, щоб придивитись до вас. Я мав враження, що вже вас десь бачив. Та знаючи вас тільки з виду, та після упливу чотирьох літ, я думав, що помиляюсь. Ваш хлопець мене впевнив, що ні".

Я подякував йому за це, що мене відвідав і балакав з ним про тебе. — „Тим більше ви мені милі, — казав я, — що згадали мені імя Льоренца." Не повторятиму його сумного оповідання. Виемігрував по причині мирового договору

в Кампоформіо і вступив як поручник до передальпе́йської артилерії. А що жалувався раз на труди і невигоди, які по своїй думці мусів переносити, один з його приятелів запропонував йому місце у себе. Покинув міліцію. Та приятель, місце і дім його завели. Блукався по Італії і поїхав пароходом до Ліворно. — Як він так оповідав, я почув у сусідній кімнаті тихе квиління і плач дитини, і я помітив, що він переривав говорення і наслухував з певним занепокоєнням. А коли квиління вмовкало, починав дальше оповідання. — „Це мабуть будуть приїзжі, що наспілі?“ — „Ні, — відказав, — це моя тринадцятьмісячна донечка плаче.“

І оповів мені далі, що будучи поручником, він одружився з бідною дівчиною, та що вічні походи, яких молода жінка не могла перенести, та мізерна платня ще більше його спонукували віддатися в руки того, що його згодом зрадив. З Ліворно поплив до Марсілії, ось так без пляну: і волочився по цілій Провансалії; а потім був в Дельфінаті, шукаючи місця вчителя італійської мови, не можучи ніде найти ні праці, ні хліба. Тепер вертає з Авіньону до Міляно. — „Оглядаюся, — казав, — поза себе і дивлюсь на минулий час та не знаю, як він перейшов. Без грошей, вічно з ослабленою жінкою, з ногами пораненими, з руками охлялими від тягару невинного єства, що просить в порожніх матірних грудей поживи, що роздирає своїм плачем серця своїх батьків, і ми ніяк не в силі втихомирити її причиною нашої недолі. Скільки жарких днів, скільки холодних ночей ми переспали по стайнях між скотом, або як звірі по печерах! Гонений з города до города усіми урядами тому, що моя нужда зачиняла мені двері начальства і не дозволяла мені з'ясувати моє становище; а ті, що мене знали, або не хотіли мене знати, або показували мені спину“. — „Але-ж я знаю, — сказав я, — що чимало наших земляків еміґрантів найшло в Міляно щиру гостинність.“ — „Значиться, — замітив він, — моя гірка доля зробила їх нелюдськими супроти мене одного. Навіть людям з найблагороднійшим серцем набридне робити добро; нуждарів така сила! Я це знаю — але отсей і отсей — (і імена тих людей, Льоренцо, про котрих фарисейство я мусів дізнатись, так глибоко ранили

моє серце) — нераз мені веліли ждати марне під своїми дверима. Вони після найщирійших запевнень веліли мені мандрувати цілими верствами до своїх віль, щоб мені дати милостиню кількох лір. Найбільше людяний кинув мені шматок хліба, не хотячи мене бачити; а найбагатший велів мені обідраному йти рядом слуг і гостей, а нагадавши мені занепад моєї рідні і заохочуючи мене до науки і чесноти, заявив мені дружно, щоб я не погнівався, як що він мене потурбує завтра рано. Вернувшися до нього, я застав в передпокою трьох слуг і один з них сказав мені, що пан спить; і дав мені до руки два скуди та сорочку. Ох, пане! не знаю, чи ви багатий; та ваш вигляд і сі зітхання мені говорять, що ви нещасний та милосердний. Повірьте мені, я пересвідчився наочно, що гріш навіть лихвареві дає нераз вигляд добродія, та що багач рідко зволить покласти своє добродійство в руки обірванця". — Я мовчав. А він встав до виходу і заговорив: „Книжки вчили мене любити людей і чесноту; одначе книжки, люди і чеснота мене зрадили. Маю вчену голову, огірчене серце і руки, нездібні ні до якого корисного ремесла. Як би так батько почув із землі, в якій спочиває, з яким важким плачем я його осуджую, що він не зробив своїх пятьох синів теслями або кравцями! Для мізерної суєтности — щоб зберегти шляхетство без майна — він викинув на нас на університеті і серед благородного світа усю свою мізерію. А тим часом ми? — Я ніколи не чув, що заподіяла доля з моїми другими братами. Я писав чимало листів, та відповіді не бачив. Або вони нуждарі, або вироди. Що до мене, ось вам плід самолюбних сподівань мого батька! Скільки разів зажене мене ніч або голод до гостинниці. Та коли увійду, не знаю сам, як заплатити слідуючого ранку. Без черевиків, без одежі"... — „Ох, вкрийся!". — скрикнув я, зриваючися з місця; і вдягнув на нього мій плащ. А Михайло, котрий увійшов був до кімнати за орудкою і став оподалік слухаючи, приступив, втираючи собі очі верхом долоні і став поправляти на ньому цей плащ; та з такою пошаною, немов-би боявся образити горе цеї благородної людини.

Ох, Михайле! знаю, як ти міг жити свобідно ще з того дня, як твій старший брат побудував крамницю

і закликав тебе до себе; а проте ти волів остатися зо мною, хоч і слугою. Я помічаю щиру пошану, з якою ти не добачуєш моїх примхуватих нападів — і мовчиш, хоч і маєш рацію, у хвилях несправедливого мого гніву; і бачу, з якою погодою духа ти живеш серед нудьги і мого осамітнення; і бачу витривалість, з якою ти переносиш труди моєї мандрівки. Нераз ти мене випогоджуєш твоїм приязним видом. Та коли я мовчу цілими днями, подавлений моїм надто чорним настроєм, ти давиш радість твого спокійного серця, щоби мені не нагадувати мого становища. А проте ся твоя благородна поведінка що до цього нещасного освятила мов признання зглядом тебе! Ти син моєї няні, ти виріс в моїй хаті; і я не кину тебе ніколи. Та я люблю тебе тим паче, бо бачу, що твій рабський стан був би може спотворив твою шляхетність, як би так не плекала його моя чутлива мати, ся жінка, що своєю ніжністю і любою поведінкою ушляхетнює усе, що живе з нею.

Коли я лишився сам, то дав Михайлові те, на що міг спромогтися, а він підчас мого обіду заніс усе тому безпомічному. Я залишив для себе тільки стільки, щоб доїхати до Ніцци, де підніму векслі, котрі я генуенським банкам доручив послати до Тульону і Марсілії. — Сьогодня рано він перед відходом прийшов з жінкою і з своєю дитиною мені подякувати, і я бачив, з якою втіхою він говорив: „Без вас я сьогодня був би пішов шукати найближчого шпиталю". Я не спромігся на відповідь, та моє серце казало: „Тепер маєш з чим жити чотирі місяці — шість — а потім? Облудна надія веде тебе за руку і приємна дорога, на яку ступаєш, веде тебе може до ще погубнійшої гірської стежки. Ти шукав найближчого шпиталю — і може був недалеко від притулку могили. Та ся моя скупа допомога, — бо доля не дозволяє мені помогти тобі справді, — приверне тобі силу терпіти знову і довший час те горе, яке тебе було-б може знищило і визволило на все. Поки-що радуйся теперішністю — та скільки злиднів мусів ти перетерпіти, щоб це твоє положення, яке для багатьох було-б нестерпучим, було для тебе таким радісним! Як би ти не був жонатим і батьком, я дав би тобі може пораду!" — І не кажучи ні слова, я пригорнув його до

грудей; і коли вони відходили, я дивився за ними зі смертним болем серця.

Вчора увечері я роздягався і думав: І чому цей чоловік виемігрував із своєї батьківщини? чого він одружився? чого залишив певний хліб?" І уся його історія видалася мені романом божевільного. І я роздумував і продумував, що повинен він був робити, або не робити, щоб обминути усі сі злидні. А що я чув дуже часто, як люди повторяли безплодно це ч о м у, і бачив, що усі робляться лікарями для чужих недуг, я пішов спати, шепчучи: „Люди, що нерозважно осуджуєте все те, що не є щасливим, покладіть руку на серце і признайтеся — чи ви розумніші, чи щасливіші?"

Чи ти віриш усьому, що він оповідав? — Я? Вірю, що він був майже голий, а я одягнутий; я бачив збідовану жінку; чув плач малої дитини. Мій Льоренцо, люди з ліхтарнею в руці вишукують нових аргументів проти бідака, бо чують в совісти право, яке природа йому дала до майна багача. — Так, нещастя походять здебільшого з помилок; а в нього вони може випливають із злочину. Може? що до мене, я цього не знаю і не намагаюся знати. Я суддя засудив би усіх злодіїв; та я людина — ох! думаю про відразу, з якою родиться перша ідея злочину; про голод і пристрасти, які до нього ваблять; про вічну душевну боротьбу; про докори, якими чоловік затроює овоч, скрівавлений провиною; про вязницю, яку винуватий бачить все отвореною, щоб його поховала. А як що він врешті висмикнеться з рук справедливости і платить безчестям і нуждою, то невже маю його кинути на одчай і на нові злочини? Чи він сам завинив? Наклеп, зрадження тайни, уведення, злоба, чорна невдячність — се погубнійші злочини, хіба за них є хоч загроза? Та й хто добув злочином землю і честь? — Ви законодавці, ви судді, карайте; та загляньте часами в хатини люду і в передмістя усіх столиць, і побачите щодня четвертину населення, що проснувшись на соломі, не знає, як має заспокоїти найпекучійші потреби життя. Признаю, що суспільства неможна перетворити, та що нужда, провини та кари є так само елементами ладу і загального добробуту. А проте люди думають, що людство не може

обійтися без суддів та шибениць; і я так думаю, бо усі так думають. Але я? я не буду суддею ніколи. На сім великім долі, де людський рід родиться, живе, вмірає, множиться, томиться, а потім гине, не знаючи, як і для чого, я не роблю другої ріжниці, тільки ріжницю між щасливими і бездольними. А як зустріну нещасного, оплакую нашу долю; і виливаю, як тільки можу, бальзам на рани людини; а його заслуги і його провини полишаю для ваги Бога.

Вентімілія, 19. і 20 лютого.

Ти безвиглядно нещасний; живеш у судорогах смерти і не маєш її спокою; та мусиш їх витерпіти других ради. — Ось так природа домагається від людей героїзму, якого сама не хоче знати. Чи той, що ненавидить власне життя, може любити найменше добро, якого мабуть не вдасться запевнити суспільству і пожертвувати мрії довгі роки горя? І як може сподіватись для других той, що сам не має бажань ні сподівань для себе? і котрий усіми покинутий, кидає себе самого? — Не ти один нещасний. — На жаль! одначе чи ся втіха не є як-раз приводом тайної зависти, яку відчуває кожна людина що до щастя другого? Нужда чужа не зменшує моєї. Хто може бути таким благородним, що переняв би на себе мою неміч? і хто, хоч би і хотів, може це зробити? Може в нього було-б більше відваги її витерпіти; та що значить відвага без сили? Не є боягузом той, кого захопить непереможна течія бистриці, а той, що маючи силу врятуватися, а неї не користає. Та де є той мудрець, який міг би зробити себе суддею наших найтайнійших сил? хто може приписувати правила випливам пристрасти ріжнородних темпераментів людей і необчислимих обставин, щоб міг вирішити: Цей є боягузом, бо він гине в боротьбі, той, що не піддається, є героєм? коли тим часом гін життя є такий могучий, що важчу боротьбу буде мати цей перший, щоб не піддатися, ніж другий, щоб устоятись.

Але обовязки, які маєш що до суспільства? — Обовязки? може тому, що воно мене видобуло з вільного надра природи, коли в мене не було ні розуму, ні вільної волі, на те, щоб дати згоду, ні сили, щоб про-

тивитись, та виховало мене у своїх потребах і у своїх забобонах? Льоренцо, прости, як-що я розвожуся надмірно над цею темою, яку ми вже стільки розбірали. Я не хочу тебе відвести від твого погляду, котрий є зовсім протилежний мойому; хочу тільки відсунути від себе всякий сумнів. Ти думав би так само як я, як би ти відчував мої рани; та Господь тебе бережи перед ними! — Хіба я затягнув сі довги добровільно? і невже моє життя обовязане платити, як той раб, за ала, які суспільство мені заподіює тільки тому, що називає їх добродійствами? Та хай вони і добродійства; користуюсь ними і за них відплачуюсь, як довго живу; а як-що я в могилі не приношу суспільству користи, то яку користь маю у гробі з нього? Мій друже! кожна людина є запеклим ворогом суспільства, бо суспільство є з конечности ворогом одиниць. Припустім, що усі люди добачували-б користь в понеханню життя, то невже ти думаєш, що вони його зберегли-б для мене одного? А коли я допускаюся діла, що шкодить більшости, мене карають; тоді, як мені ніяк не можна помститись за їх діла, хоч вони повертаються на повну мою шкоду. Вони можуть покликуватись на те, що я син великої сем'ї; та я, нехтуючи і добра і суспільні обовязки, можу сказати; „Я є світом в собі і намагаюся визволитись, бо мені не стає щасливости, яку ви мені приобіцяли. Як-що я при розділі не нахожу моєї пайки свободи; як-що люде мені її загарбали, бо вони сильніщі; як-що мене карають за те, що я її домагаюся назад, то невже я їх не звільнюю від їх брехливих обітниць і від моїх безпомічних нарікань, шукаючи захисту під землею? Ох, ті фільософи, що проповідували людські чесноти, природну чесність, взаїмну прихильність — є, не помічаючи того, апостолами хитрунів, і вони обдурюють малу скількість наївних і палких, які щиро люблять людей, бажаючи їх взаїмної любови, і будуть все жертвами, що запізно каятимуться своєї чесної легковірности.

А проте скільки разів сі розумові арґументи находили двері мого серця зачиненими тому, що я все таки сподівався пожертвувати мої муки для чужого щастя! Та, Бога ради, слухай і дай мені відповідь. Пощо

живу? яку користь маєш з мене, втікача, серед сих скелистих гір? яку честь приношу я собі самому, батьківщині, моїм дорогим? І хіба є яка ріжниця між цим осамітненням і могилою? Моя смерть була-б для мене метою мого горя, а для вас усіх закінченням вашої журби про моє становище. Замісць багатьох безперервних вістей, я заподіяв би вам один смуток — страшний, але останній: і ви були-б певні мого вічного спокою. Горем не окупити життя.

Що-дня думаю про видатки, на які від кількох місяців засуджую мою матір: та й не знаю, як вона на них здобудеться. Як би я вернувся, застав би наш дім обідраним з його блиску. Він ще далеко до мого виїзду почав затемнюватись від публичних і приватних насилувань, які не скінчаться ніколи. А проте ся добра мати не занедбує своїх піклувань; я знов застав гроші в Міляно; але ся ніжна щедрота певно відбере їй ті вигоди, серед яких вона зросла. На жаль вона була нещасною жінкою! її майно рятує дім, зруйнований легкодушністю батька; а її вік ще більш огірчує сі мої думки. — Як би вона знала! усе пропало для її бездольного сина. І як би вона читала тут у середині. — Як би вона бачила пітьму і руїну мої душі! Ох! не говори їй нічого, Льоренцо! Та чи це життя? — Ох так, я ще живу! і єдиним духом, що оживлює мої дні, є глуха надія, котра їх піддержує, але котрої я намагаюся не слухати: не можу — і як-би я хотів її позбутися, вона обернулася-б в пекельний одчай. — Твоя присяга, Тересо, буде одного дня моїм смертним вироком, — та поки ти вільна і наша любов є все ще залежна від випадкових обставин — від непевної будуччини і від смерти, — ти все будеш мовою. Говорю з тобою, дивлюсь на тебе і тебе обіймаю; і маю враження, що ти здалека чуєш дотик моїх поцілунків і моїх сліз. Та коли тебе батько принесе, як жертву поєднання на жертівнику Бога, — коли твої сльози привернуть спокій твоїй рідні, — тоді — не я — а один одчай, сам собою, знищить людину і її чуття. І як має вигаснути моя любов, як довго я живу? і як можуть тебе не кликати заєдно її солодкі обмани в тайну серця? Тоді вони не були-б святими

і непорочними. Не любитиму, як належатиме другому жінка, що була моєю. Я люблю Тересу незмірно; та не жінку Едварда. Ох! може, коли це пишу, ти лежиш в його ліжку! Льоренцо! — Ох, Льоренцо! Ось той демон, що мене вбиває. Приходить все, щоб мене підбурювати, гнобити, переслідувати, засліплює мій ум і задержує мені биття серця та робить мене зовсім одичілим і хотів би, щоб увесь світ пропав враз зо мною. — Плачте всі надо мною: та чого він вкладає мені в руки кинджал і йде передо мною і оглядається, чи я за ним слідкую, і показує мені місце, де мені вдарити? Чи ти є посланцем найвищої помсти неба? — І так серед мого шалу і серед мого суєвіря я лежу в поросі, благаючи з жахом Господа, котрого не знаю, котрого я колись палко почитував, і котрого я не ображував, про котрого все маю сумніви, — а потім тремчу і його почитую. Де шукаю помочі? ні в собі, ні в людей: землю я скрівавив, а сонце чорне.

Нарешті прийшов спокій! — Який спокій? Утома, могильне отупіння. Я блукав сими горами. Немає тут ні деревини, ні хатини, ні трави. Самі скелі, гострі, сірі урвища; а там і сям чимало хрестів, що значать місця замордованих розбишаками прохожих. — Там в низу є Роя, потік, котрий після того, як розтануть ледівці, женеться з надра Альп і на великому просторі розпанахав ці величезні гори надвоє. Біля морського побережжя є міст, котрий звязує гірську стежку. Я зупинився на цім мості і пустив погляд, як тільки далеко він міг сягнути, та несучися поглядом двома валами височезних скель і ярів з печерами, з тяжкою бідою міг добачити на шпилях Альп дальші Альпи, вкриті снігом, — вони зливаються з небом так, що все біліється і зливається. Із тих відчинених гір випливає і біжить хвилями західний вітер, а тими гирлами вливається в них Середземне Море. Природа сидить тут самітна і насуплена і проганяє з цього свого царства всяку тварь.

Отсе твої границі, Італіе! Та вони що-дня і з кожного боку топтані впертою нахабністю народів. Отже де твої сини? Нічого тобі не треба, хіба сили єдности. Тоді я пожертвував би тобі славно моє нещасне життя; та що може вдіяти одна моя рука і сам мій голос? —

Де давній жах перед твоєю славою? Мізерні! ми ходимощо-дня, голосячи про волю та славу дідів, котрі, чим більше вони яснішють, тим більше відслонюють наше підле рабство. Підчас коли ми славословимо сі славетні тіні, наші вороги топчуть їхні могили. І прийде може день, що ми, втративши майно, інтелект і голос, сподобимося домашнім рабам старинних, або нас спродадуть, немов тих Негрів; і доживемо того, що наші пани відчинятимуть могили і будуть викопувати та розкидати на вітер прах сих Велитнів, щоб знищити навіть їхню память. Бо сьогодня наша слава робить нас гордими, та не розбуджує нас із старого летаргу.

Так промовляю, коли відчую в груди горде імя італійське, і оглядаюся кругом себе, шукаю, та не нахожу більше мові батьківщини. Та пізнійше кажу: Бачиться, люди є ковалями своєї недолі; та недоля випливає із всесвітнього ладу і людська порода служить гордо і сліпо долі. Ми розумуємо на основі подій кількох століть: та чим вони є в безмежному просторі часу? Схожі на пори нашого смертного життя, вони нераз, бачиться, обтяжені надзвичайними пригодами, котрі теж є нерозлучними і безумовними наслідками усього. Всесвіт шукає рівноваги. Народи себе винищують, бо один не міг би істнувати без трупів другого. Споглядаючи з сих Альп на Італію, я плачу і клену і закликаю на наїздників местника; але мій голос пропадає в ще свіжому прокльоні багатьох народів минулих, коли Римляне грабували увесь світ, шукали за морями і на пустарях нових держав до обдертя, звалювали богів покорених народів, кайданили князів і народи найсвобіднійші, аж поки, не маючи вже де крівавити своїх мечів, звернули їх проти своїх внутренностей. Так Ізраїльтяне мордували мирне населення Канаану, а потім Вавилонці запрягли в ярмо рабства жерців, матерей і синів Юди. Так Олександер розторощив вавилонське царство і перейшовши та спаливши значну частину землі, нарікав, що немає другого світа. Так Спартанці тричі розруйнували Мессене і тричі прогнали з Греції Мессенців, що теж були Греками, мали ту саму віру і були внуками тих самих прадідів. Так вирізували себе давні Італійці, аж поки не

сроковтнуло їх щастя Риму. Та на протязі кількох птоліть королева світа сталася здобиччю Цезарів, Неронів Константинів, Вандалів і папів. А скільки диму людських огнищ затемнювало небосхил Америки; скільки крови несчислених народів, котрі не будили ні страху ні зависти Европейців, перенесено із-за океану, щоб сплямити безчестям наші береги! Але ся кров буде колись помщеною і впаде на голови синів Европи! Усі народи мають свій вік. Сьогодня вони тиранські, щоб виплекати завтрішню свою неволю; а ті, що перше підло платили данину, накладуть її одного дня залізом і вогнем. Земля — це ліс зі звірями. Голод, потопи та пошести — це на зарядження природи немов би безплодність поля, що готовить родючість майбутнього року. І хто знає? може і нещастя цего ґльобу готовлять щастя другого.

Міжтим ми бундючно називаємо чеснотою усі діла, що служать забезпеченню того, котрий наказує, і страхові того, хто служить. Уряди наказують справедливість; та чи могли-б вони її диктувати, не знасилувавши її наперед в цілі опанування її? Той, хто за-ради самолюбства ограбував цілі країни, посилає урочисто на шибеницю того, хто з голоду вкраде шматок хліба. Отже коли насильство потоптало усі права другого, щоб їх зберігти потім для себе, воно обманює людей привидом правди, аж поки друге насильство його не знищить. Ось тобі світ і люди. А тим часом від часу до часу виринають де-які в дважніщі одиниці. Спершу їх висмівають, як божевільних, а нераз як злочинців вбивають. Та як-що їх пізнійше поблагословить доля, котру вони вважають за власну заслугу, а котра взагалі є тільки всемогучим відрухом річей, тоді їх слухають і бояться, а по смерти боготворять. Ось такою є порода героїв, провідників, основників націй, котрі через свою гордість і глупоту юрби мають пересвідчення, що вони вибилися так високо власною силою; а справді-ж вони тільки колеса великої машини. Коли революція ґльобу назріє, находяться з конечности люди, що її починають і що із своїх черепів будують основу під престіл того, хто її доведе до кінця. А що людська порода не находить на землі ні щастя ні правди, вона творить богів опікунів слабосилля

і шукає майбутніх нагород за сучасне горе. Та боги одягалися в кожному столітті в зброю переможців і давлять людей пристрастями, жорстокістю і підступом того, що хоче панувати.

Льоренцо! ти знаєш, де живе ще справжня чеснота? В нас кількох слабосильних або бездольних. В нас, що зазнали усіх помилок і перенесли усі страждання життя, вміємо над ними змилосердитись і їм нести пільгу. Ти, Спочуття, єдино ти є чеснотою; усі другі є чеснотами лихвярськими.

Та коли я так звисока дивлюся на божевілля і фатальні злидні людства, то невже я не відчуваю усіх пристрастей, слабосилля і горя, одинокої суті чоловіка? Хіба я не зітхаю кожної днини над недолею моєї батьківщини? Не кажу до себе крізь сльози: „Маєш матір і друга — любиш — тебе дожидає юрба бідаків, котрі тобою дорожать, і котрі може на тебе покладаються — куди-ж ти тікаєш? І в чужих країнах ходитиме за тобою підлота людей, біль і смерть. Тут ти може ляжеш і ніхто не матиме над тобою співчуття; а ти також відчуваєш в твойому бідному серці роскіш од співчуття. Всіми покинутий, хіба ти не благаєш у неба допомоги? воно тебе не вислухує; а все-ж таки у хвилях смутків твоє серце мимохіть звертається до нього. Іди, кинься перед ним на коліня; але перед рідними вівтарями.

Природо! невже ти потрібуеш нас нещасних і дивишся на нас, як на хробаків і на комах, що на наших очах кишать і множаться та не знають, пощо живуть? Та як-що ти наділила нас клятим гоном життя, щоб смертна людина не впала під вагою своїх немочів і корилась неодмовно усім твоїм законам, так навіщо було нам давати цей, ще погубнійший, дар розуму? Доторкуємося руками до всіх наших нещасть та не знаємо способу їх направити.

Чого-ж я тікаю? і в яких далеких сторонах хочу загубитись? де найду людей не подібних до людей? Або може не передчуваю нещасть, недуг і нужди, що ждуть мене поза мовою батьківщиною? Ох, ні! я вернуся до вас, святі землі, що першими чули мої квиління, де стільки разів складав я до відпочинку сі мої притомлені

члени, де я находив у присмерках і в мирі сі мої скупі приємности, де я в болю сповідав моє горе. Тому, що усе для мене одягнув сум, і як мені не сподіватись вже нічого, хіба вічного сну смерти, — ви єдині, мої ліси, почуєте мій останній плач і тільки ви вкриєте вашими тихими тінями моє холодне тіло. Будуть мене оплакувати сі нещасні, що є товаришами мого горя. А як-що почування живуть поза гробом, мого зболілого духа потішать зітхання цеї райської дівчини, котра, я думав, вродилася для мене, та котру людське користолюбство і моя жорстока доля мені вирвали з серця.

Александрія, 29. лютого.

З Ніцци я, замісць того, щоб податися до Франції, повернув на Монферрато. Сю ніч перебуду в Пяченца. В четвер напишу тобі з Ріміно. Тоді тобі скажу. — А тепер прощай.

Ріміно, 5. березня.

Все мені пропадає. З нетерплячкою їхав я одвідати Бертоля.*) Від довшого часу не мав його листів. — Він помер.

11. година вечора.

Я це знав. Тереса вийшла заміж. Ти мовчиш, щоб мене не зранити смертельно, — та недужий стогне, коли бореться зо смертю, а не тоді, коли його смерть переможе. Так краще, коли вже все скінчено: тепер і я спокійний, неймовірно спокійний. — Прощай. Рим все мені лежить на серці.

З дальшого фрагменту, що має дату з того самого вечора, ясно, що Яків поклав того дня померти. Де-які другі відривки, вибрані так, як цей, з його паперів, є, здається, останніми думками, що його в його намірі скріпляли. І тому я їх наведу після їхніх дат.

Бачу мету. Вже від довшого часу маю в серці сильну постанову — спосіб, місце — та й день вже недалекий.

---

*) Автор хуторних поезій.

Чим є для мене життя? Час проковтнув мої щасливі дні; знаю їх тільки крізь почування болю. А тепер і самообман мене покинув. Думаю про минуле; зупиняюся на днях, що прийдуть; і не бачу нічого. Сі роки, що ледви почали зазначувати мою молодість, перейшли повільно серед трівог, сподівань, бажань, облуд, нудьги! а як-що стану шукати наслідків, які мені оставили, нахожу тільки спогади скупих приємностей, яких вже немає, і море страждань, що трівожать мого відвагу, бо ведять мені боятися гіршого. А як-що в життю є біль, так чого ще сподіватися? нічого, або в життю, відмінному від цього. — Отже я поклав собі: не чую безмежної ненависти до себе; не чую ненависти до тих, що живуть. Від довшого часу шукаю спокою; а розум показує мені завдно могилу. Як часто я поринав у роздумуванню над моїм горем і все починав відчувати в собі одчай! Думка про смерть проганяла мій сум, і я радів надією, що перестану жити.

Я спокійний, погідно спокійний. Омани пропали; бажання померли; сподівання і трівоги увільнили мій ум. Тисячні привиди, раз солодкі, то знов сумні, вже не морочать і не томлять моєї уяви. Пусті аргументи вже не манять мого розуму; повний спокій. — Докори за минуле, нудьга в теперішнім і страх перед майбутнім; ось життя. Одна смерть, якій дана сила святої переміни усього, заповідає спокій.

З Равенни не писав мені нічого. Та з цього другого шматка ясно, що він там був цього тижня.

Не без розваги, а з рішучістю і певністю. Скільки треба було бурі, поки смерть зуміла говорити зо мною так спокійно, — і я зумів з нею так помиритись!

На твоїй урні, Батьку Данте! — Обіймаючи її, я ще більше утвердився в моїй постанові. Ти мене бачив? може ти, Батьку, влив в мене стільки сили розсудку і серця, в часі, коли я на вколішках, з чолом, спертим на твої мармори, роздумував над твоїм високим духом, над твоєю любовю, над твоєю невдячною батьківщиною і над вигнанням і над нуждою і над твоїм божим умом? І я розлучився з твоєю тінню більш рішеним і веселійшим.

Над ранком 13. березня висів на Евганейських горах і послав Михайла до Венеції, кидаючися так, як був обутим, спати. Я саме балакав з матір'ю Якова, коли вона, скорше від мене, спостерегла хлопця і скрикнула затрівожена: А мій син? — Лист з Александрії ще не наспів і Яків випередив так само лист з Ріміно; ми думали, що він вже у Франції. і тому несподіваний поворот слуги велів нам догадуватись страшних новин. Він розказував: „Пан на селі; не може писати, бо ми цілу ніч були в дорозі; він спав, коли я всідав на коня. Прихожу сповістити, що виїдемо знову, і з того, що я від нього чув, думаю, що до Риму; добре памятаю, що до Риму, а потім до Анкони, де всядемо на парохід. А в тім пан почувається добре; і вже трохи не від тижня я зауважив у нього більший спокій. Казав мені, що перед виїздом прийде попрощатися з добродійкою; і для того послав мене сюди з повідомленням; що більше, він буде тут післязавтра, а може завтра." Слуга виглядав на веселого, та його збентежена мова побільшила наше занепокоєння. І ми не заспокоїлися доти, поки другого дня Яків не написав, що виїздить на венецькі острови, та боячися, що може не вернутись, приїхав з нами побачитись і дістати благословення своєї матер. — Ця карточка запропастилась.

Між тим в день свого приїзду в Евганейські гори він проснувся на чотирі години перед вечером і зійшов на прохід аж під саму церкву. Вернувся, переодягнувся і пішов в напрямі хати Т***. Дізнався від прислуги, що перед шістьома днями всі вернулися з Падви, та що як-раз прийшли з проходу. Був трохи не вечір і він завернув додому. Після кількох кроків помітив Тересу, що ішла, ведучи малу Ізабелю за руку; а за дочками ішов пан Т*** з Едвардом. Яків почав тремтіти і підходив збентежено. Скоро тільки Тереса його пізнала, скрикнула: „Предвічний Боже!" і подавшися назад, трохи не зомліла, сперлася на плече батька. Коли він наблизився і всі його побачили, не промовила ні слова. Тільки пан Т*** простягнув йому руку; а Едвард поздоровкався з ним сухо. Одна Ізабеля побігла до нього і як він брав її на руки, вона його цілувала і звала своїм Яковом та оберталася за Тересою, показуючи на нього. А він, приставши до них, розмовляв з дівчатком півголосом. Ніхто не промовив ні слова: тільки Едвард спитався, чи їде до Венеції. — „По кількох днях" — відповів. Коли підійшли до дверей, розпрощався.

Михайло, який за ніяку ціну не хотів відпочити у Венеції, щоб не лишати пана самого, вернувся в гори менш-більш в годину по півночі і застав його при столику, як він переглядав свої папери. Чимало з них палив, де-які менш важні кидав, пошматувавши їх, під стіл. Хлопець поклався спати, доручивши садівникові пильнувати; тим паче, що того дня Яків не їв нічого. І справді небавом подали йому частину його обіду, і він їв, переглядаючи далі папери. Не перечитував усіх, ходив по кімнаті, а згодом почав читати. Садівник бачив його і казав мені, що наприкінці ночі він одчинив вікно і стояв в ньому якийсь час. Здається, він після цього написав два відривки; вони містяться на двох противних сторінках, одначе на тому самому папері. Ось вони:

„Нуте, відважно. — Ось тобі піч, що жариться горючим вугіллям. Поклади руку; спали живцем твоє мясо. Гляди: не спідлися стогоном. Навіщо? — Та й по що маю вдавати героїзм, котрий мені не поможе?“

„Ніч; глибока, пізня ніч. Чого я сижу тупо над цею книгою? — Я придбав одно знання виявляти розум тоді, коли почування не тиранізують мого духа. Приписи — як ті ліки; вони непотрібні, коли неміч перемóже усю відпорність природи.

Де-які мудреці чваняться, що перемогли почування, з яким вони не боролися зовсім: ось де причина їх самохвальби. — Люба досвітня зоре! ти яснієш на сході і посилаєш сим очам твій блиск — останній! Хто був би це сказав шість місяців тому, як ти являлася перед усіми планетами, щоб веселити ніч і приймати наші привіти?

Коли-б принаймні зійшла ранішня зірка! — Може Тереса в сю хвилю згадує мене — відрадна думка! Ох, як блаженство бути любленим осолоджує який би то не був біль!

Леле! нічне маячення! йди геть! — ти починаєш мене обманювати; минула пора! Я позбувся всякої самооблуди. Остається для мене один вихід“.

Ранком післав до Едварда за бібліею, та він її не мав. Післав до пароха і одержавши її, зачинився. Опівдні задзвонив, вийшов, щоб вислати слідуючого листа, і знов зачинився.

14. березня.

Льоренцо! я маю одну тайну, яка вже від ряду місяців не дає спокою моєму серцеві: та година мого відходу ось-ось вдарить. Отже годиться її повірити твоєму серцеві.

Цей твій друг бачить все трупа перед собою. — Я це вдіяв, коли мусів. Ся родина з того дня не така вбога — та чи її батько ще оживе?

Одного з тих днів мого божевільного болю, десять місяців тому, я, їдучи кінно, віддалився чимало верств. Був вечір. Я бачив, що наступає чорна хмара, завернув коня і поспішав. Кінь так і зїдав дорогу, а проте я підганяв його і мої остроги його кривавили. Я опустив йому поводи на шию і трохи не благав, щоб він провалився і пропав враз зо мною. Віхавши в дорогу, обсажену густо деревами, вузьку і дуже довгу, я запримітив якогось чоловіка — і вхопив поводи. Та кінь ще більше зноровився і кинувся нагальнійше. „Держись наліво, — скрикнув я, — наліво!“ Цей нещасний мене почув і побіг наліво; але чуючи за собою тупіт копит і думаючи, що на сій вузькій стежині кінь біжить на нього, завернув, переляканий, направо. Кінь попав на нього, повалив його, а копита розчерепили йому голову. Від цього нагального удару кінь повалився сам і викинув мене з сідла на кілька кроків. Чого я остався живим і цілим? — Я метнувся туди, звідки чув стогін умираючого. Чоловік боровся зі смертю, лежучи обличчям в калюжі крови. Я потряс ним; він був непритомний. По хвилі сконав. Я вернувся додому. Ся ніч була бурхлива так само і в природі; град счистив поля; блискавки попалили чимало дерев, а вихор зірвав з каплиці хреста. Я вийшов блукати цілу ніч по горах з одежею та душею скрівавленими, шукаючи в цьому нищенню кари за мою провину. Що за ніч! Чи гадаєш, що цей страшний труп мені простив? — Другого ранку говорили скрізь про пригоду: найшли мертвого за пів версти в тій алеї, під купою каміння між двома розторощеними каштанами, що замикали дорогу; дощ, що лив з гори струмками аж до світання, заніс його сюди враз з камінням. Його члени і обличчя були пошматовані і розпізнали його тільки по плачу жінки, що

його шукала. Не підозрівали нікого. Та мене обвинувачувало тайно благословення цеї вдовиці, бо я, не гаючись, примістив її дочку у свояка завідателя і призначив майно для її синка, що вчиться на попа. І вчора увечері були в мене знову, заявляючи мені, що я вирятував їх з нужди, в якій каралася від довгих літ семя цього бідного робітника. — Ох! таких бідаків, як ви, так багато; та вони мають мужа і батька, котрий їх радує своєю любовю, і котрого вони не проміняли-б ні за які скарби землі, — а ви!

Ось так люди родяться на те, щоб себе взаїмно винищувати.

Сю дорогу обминають всі селяне і, вертаючи з поля, щоб її полишити на боці, йдуть лугами. Кажуть, що ночами чути духів, що птах, який віщує горе, сидить між сими деревами і після півночі тричі кричить; що часами увечері являлася мертва постать. І я не важуся їх одводити від блуду, ані сміятися над їхніми забобонами. Ти все те розкриєш по моїй смерти. Подорож рисковита, моє здоровля непевне; не можу відїхати з сим похованим докором совісти. Сих двоє діточок і ся вдовиця хай вважаються у всякій пригоді в моїй хаті святими. Прощай.

В біблії найшлися, далеко пізнійше, переклади, перекреслювані і ледви читкі, де-яких віршів книги Йова, другої глави Еклезіяста і цілої пісні Езекіїла. —

О четвертій після обіду явився в домі Т***. Тереса одна-одною вийшла до садку. Її батько привітав його щиро. Едвард засів за читання біля балькону, а по якомусь часі поклав книжку. Відчинив другу книжку і, читаючи, відійшов до своїх кімнат. І Яків уяв першу книжку так, як її залишив Едвард. Це був IV. том трагедій Альфієрі. Він перебіг одну чи дві сторінки, а потім почав читати в голос:

Chi siete voi?... Chi d'aura aperta e pura
Qui favellò?... Questa? è caligin densa,
Tenebre sono; ombra di morte... Oh mira!
Più mi t'accosta; il vedi? il Sol d'intorno
Cinto ha di sangue ghirlanda funesta...
Odi tu canto di sinistri augelli?

Lugubre un pianto sull' aere si spande
Che me percote, e a lagrimar mi sforza.
Ma che? Voi pur, voi pur piangete?...*)

Батько Тереси дивився на нього і говорив: „Мій сину!" — Яків читав далі півголосом. Потім розгорнув ту саму книжку, де попало, нараз поклав її — і скрикнув:

Non diedi a noi per anco
Del mio coragio prova: ei pur fia pari
Al dolor mio.

(Я навіть не дав вам доказу моєї відваги: та вона не менша від мого болю).

Як раз на сі слова вертався Едвард і чув, як він виголошував їх з таким притиском, що затримався непевно біля дверей. Розказував мені пізнійше пан T**, що він немов би читав смерть на лиці нашого бездольного друга; і що тими днями усі його слова будили до нього пошану і спочуття. Пізнійше говорили про його подорож. А коли Едвард його спитав, чи довго треба ждати його повороту, відповів: „Так, можу майже присягнути, що більше не побачимося". — „Не побачимося більше?" — сказав пан T*** прибитим голосом. Тоді Яків, немов би хотів його заспокоїти, поглянув йому в лице поглядом веселим, а рівночасно спокійним. А після короткої мовчанки з усміхом зацитував йому це місце з Петрарки:

Non so; ma forse
Tu starai in terra senza me gran tempo.**)

Повернувши додому смерком, зачинився; і вийшов з хати аж слідуючого ранку дуже пізно. Наведу тут де-кілька відривків, які, думаю, походять з цеї ночі, хоча я в дійсности не вмів би означити години, коли вони були написані.

Лякливість? — Хіба ти, що кричиш лякливість, не в одним з тих несчисленних смертних, котрі безсильно споглядають на свої кайдани і не зважуються плакати та

---

*) Хто ви? Хто тут говорив про вільне і чисте повітря?... Це? це густа пітьма, це присмерки; тінь смерти... О, дивися! Наближися до мене. Бачиш? Сонце має кругом зловіщу ґірлянду крови... Чуєш спів дивних птиць? Суворий плач несеться повітрям, бо мене і зневолює до сліз. Пробіг! Ви теж, ви теж плачете?...

**) Не знаю; та може оставатимешся на землі довгий час без мене.

цілують руку, яка їх бичує? Що таке чоловік? Відвага була завше паном світа, бо усе — слабосильність і страх.

Ти мені дорікаєш лякливістю, а рівночасно спродаєш свою душу і честь.

Ходи; дивися, як я боротимусь із смертю, валяючися у власній крови. Ти не тремтиш? отже хто є боягузом? Та витягни мені цей ніж з грудей; — застроми його глибше. І скажи до себе: „Невже житиму вічно?“ Біль найсильніщий, могучий, та короткий і шляхетний. Хто знає! доля готує тобі смерть більш болючу і нечесну. Визнай це. Тепер, коли держиш сю зброю звернену розважно проти власного серця, хіба ти не почуваєш себе здібним до всякого піднеслого підприняття і не бачиш, що ти свобідний пан твоїх тиранів?

Північ.

Дивлюся на поля. Глянь, яка ясна, спокійна ніч! Ось місяць виринає з-поза гір. Ох, місяцю! дружній місяцю! Може ти тепер кидаєш на обличчя Тереси величний промінь, схожий на цей, який розливаєш в моїй душі? Я все тебе вітав, як ти виринав, щоби потішити німу самоту землі. Нераз, виходячи з дому Тереси, я з тобою розмовляв і ти був свідком мого маячення. Сі вохкі від сліз очі нераз тебе проводили на лоно хмар, в яких ти ховався; шукали серед сліпучих ночей твого сяйва. Ти зійдеш знову; сходитимеш все кращим; але твій друг впаде бездушним і забутим трупом, щоб уже більше не встати. І я прошу в тебе останнього добродійства: коли Тереса шукатиме мене серед кипарісів і сосон на горі, розясни твоїм промінням мою могилу.

Чудове світання! А одначе вже давно я не встаю зо сну таким бадьорим, і не бачу тебе, ранку, таким ясним! Та мої очі все були у сльозах, а усі мої думки в пітьмі; а душа моя поринала у смутку.

Ясній, нуте, ясній, Природо, і проясни журби людей. Для мене вже більше не будеш ясніти. Я вже відчув усю твою красу, я молився до тебе і ситився твоєю радістю; як довго я тебе бачив гарною і добродійною, ти промовляла до мене божим голосом: живи! Та серед мого одчаю я тебе пізнійше бачив з руками скрівавленими.

Пахощі твоїх квітів були для мене пересичені отрутою, твої овочі були гіркі; і ти являлася мені нищителькою своїх дітей, котрих ти заманюєш твоєю красою і твоїми дарами до терпіння.

Так маю бути невдячним супроти тебе? маю продовжувати життя, щоб бачити тебе таким страшним і тебе проклинати? Ні, ні. — Чи ти, перемінюючи себе і осліплюючи мене для твого сяйва, не покидаєш мене сам, а рівночасно не зневолюєш мене тебе кинути? Ох! дивлюсь на тебе і зітхаю. Та все ще тебе благословлю за спомини минулих роскошів, за певність, що не потребуватиму тебе боятись і за те, що тебе полишу. — Та й думаю, що не бунтуюся проти тебе, тікаючи перед життям. Життя і смерть є зарівно твоїми законами: що більше, одну дорогу призначуєш на родження, а тисячу на вмірання. Як що ти береш нам за провину безсилля, що вбиває, то мав би нас обвинувачувати за слабощі, що мають такий самий вислід і те саме джерело тому, що випливають з тебе і не зуміли-б нас знищити, *як-би* не одержали від тебе сили? Та й ти не приписував однакового віку усім. Люди мусять родитись, жити і вмірати: ось твої закони; що значить пора і спосіб?

Я не забираю тобі нічого з того, що ти мені дав. Моє тіло, ся найнікчемнійша частинка, буде все з тобою злучена під иншими виглядами. Мій дух — як що він помре зо мною, зміниться зо мною в безмежній масі матерії. А як що він безсмертний! — його суть останеться непорушимою.

Ох! навіщо я ще дурю свій розум? Хіба я не чую поважного голосу природи? Я тебе сотворила, щоб ти, змагаючись до твого щастя, змагався до загального щастя; і тому для інстинкту дала тобі любов життя і жах перед смертю. Та як що повнота горя перемагає гін, то що остається тобі вдіяти, як не бігти на шляхи, які я тобі одкриваю, щоби ти міг втікти від твоїх бід? Яке ще признання що до мене вяже тебе, як що життя, котре я тобі дала для добра, обернулося в біль?

Яка зарозумілість! вважати себе потрібним! — Мої літа в незбагненім просторі часу — це тільки непомітний момент. Ось криваві ріки, що несуть серед своїх парую-чих хвиль свіжі купи людських тіл; і це 6 мілюни людей, принесених в жертву на тисячах пядей землі і для полови-ни віку слави, якої добиваються два завойовники кош-том життя народів. І я маю боятись пожертвувати собі самому сих кількох страдників, яких мені можуть забрати гонення людей, і яких може сплямити провина?

Трохи не з побожністю шукав я всіх слідів мого приятеля в останніх його хвилях і з такою-ж побожністю списую все те, про що я зміг розвідатись: та розкажу тобі, читачу, тільки те, що я бачив, або чув від самовидців. — Як я не намагався до-відатися, що він робив в днях 16., 17. і 18. березня, все надармо. Був счаста в домі T***; та не затримувався там ніколи. Виходив сими днями з дому трохи не вдосвіта і вертався дуже пізно. Обідав, не кажучи ні слова. Михайло впевняв мене, що мав ночі дуже спокійні.

Нижче наведений лист не має дати, але був писаний 19.

Бачиться мені? чи Тереса мене обминає? — Вона тікав передо мною? Усі — а вона все находиться при Едварді. Хотів би її бачити хоч би раз; і знай, що я вже був би виїхав — ти теж наглиш на мене все більше! — та я виїхав би, як би мав змогу полити ще раз її руку сльозами. В усій цій семї велика мовчанка! Коли йду в гору до помешкання, боюся зустрітися з Едвардом. Коли говорить зо мною, не згадує Тереси ніколи. Та й ще поводиться зо мною нечемно! завдно, і то перш усього, запитує, коли і як виїду. Я відскочив од нього нагально — бо справді мав враження, що він глумиться надо мною; і втік, трусячися.

Знову починає мене трівожити ся страшна правда, котру я відчував з острахом — і з котрою я згодом освоївся і роздумував над нею з байдужністю: Ми усі вороги. Як би ти був в силі прослідити думки кожного, хто стоїть перед тобою, ти побачив би, що він вимахує кругом себе шпадою, аби всіх одігнати від власного добра і загарбати добро чуже. — Льоренцо! починаю знов

тратити рівновагу. Та треба помиритися — і дати їм спокій.

P. S. Вертаюсь від цеї закостенілої жінки, про котру, здається, я тобі раз розказував. Безрадна ще живе! сама, забута всіма нераз цілими днями, бо вже всім надокучило їй помагати; ще живе. Та усі її почуття від багатьох місяців переживають жах і боротьбу зо смертю.

Слідують відривки, написані мабуть тої самої ночі, і вони, бачиться, останні.

Зірвімо маску з цього страхіття, що намагається нас залякати. — Я бачив, як діти тремтіли і ховалися, побачивши замаскованих власних нянь. Смерте! дивлюсь на тебе і питаюсь — не предмети, а їх привиди нас тривожать: несчисленні люди, котрі не важаться тебе закликати, зустрічають тебе одначе безстрашно. Ти також потрібний елемент природи. Для мене сьогодня увесь твій страх пропадає і ти видаєшся мені вечірнім сном, спочинком після праці.

Ось спина цеї пустої скелі, яка краде у долин внизу животворне проміння сонця. — Чого дожидаю? Замість того, щоб працювати для щастя другого, я його йому відбіраю. Як-що мені призначено виповнити частину горя, приписаного кожному чоловікові, то я вже в двадцяти чотирьох роках випорожнив чару, що могла мені вистарчити на довжезне життя. А надія? Яка з неї користь? Хіба я знаю будуччину, щоб їй довірити мої дні? Ох, як раз це кляте незнання голубить наші пристрасти і плекає людську недолю.

Час біжить; і згодом я втратив серед смутку сю частину життя, котра два місяці тому дурила себе розрадою. Ся застаріла рана зробилася вже природою; відчуваю її в моїм серці, в моїм мізку, в мені усьому. Капає кров і шипить, немов би її було свіжо пущено. — Тепер досить, Тересо, досить: не думаєш, що бачиш в мені недужого, який волочиться повільним кроком серед одчаю і мук до могили, і не в силі одним ударом покласти край стражданням свого неминучого призначення?

Пробую вістря цього кинджалу; пригортаю його і усміхаюсь. Тут; в середину цього тремтячого серця.

І всьому буде кінець. Та це залізо все стоїть мені перед очима! — Хто, хто важиться тебе кохати, Тересо! хто сміє тебе грабувати? — Отже тікай передо мною, Едварде! не зважся наблизитись до мене!

О! йду обтерти руки, щоб змити пляму його крови; нюхаю їх, немов би тхнуло від них злочином. А тим часом, ось вони непорочні; і ще час охоронити себе перед небезпекою життя ще один день. — Один, одніський день, одна хвилина — горе мені! я жив би задовго.

20. березня, вечір.

Я був сильний; та це був останній удар, який трохи не переміг моєї рішучости! Та проте, що постановлено, то постановлено. Але ти, мій Боже, ти, що заглядаєш в глибину, бачиш, що це більша жертва, ніж кров.

Льоренцо! вона була з своєю сестричкою; і бачилось, хотіла мене обминути. Та потім сіла, і мала Ізабеля, дуже прибита, поклалася на її коліна. — „Тересо!“ — промовив я, підходячи до неї і беручи її за руку. — Глянула на мене. А дівчинка припала личком до її шиї, і дивлячись на мене, говорила притишеним голосом: „Яків мене вже не любить“. Я її зрозумів. — „Чи я тебе люблю?“ — І похилившись, я її обняв і сказав: „Люблю тебе, люблю тебе щиро; та ти мене більше не побачиш.“ — Брате мій! — Тереса подивилася на мене стрівожена і пригорнула до себе малу Ізабелю та рівночасно не зводила очей з мене. — „Ти нас кинеш, — сказала, — і ся дівчинка буде товаришкою моїх днів і розрадою в моїм горі; говорити їй буду все про її друга, — про мого друга, і навчу її плакати і тебе благословити“. — При сих останніх словах її душа, бачилось, скріпилася якоюсь надією, і сльози линули з її очей. Пишу тобі руками ще теплими від її сліз. „Прощай, — додала, — прощай, та не навіки! Скажи: не навіки? Ось тобі моя обітниця — і добула з грудей свій портрет — ось тобі моя обітниця. Прощай! іди, тікай і неси з собою спогад цеї нещасної; — він скупаний моїми сльозами і сльозами моєї матері“. — Власними руками поклала мені його на шию і скрила його на моїх грудях. Я простягнув руки і пригорнув її до серця і її зітхання заохочували мої спалені уста, та вже мої

губи... тут розлилася на її обличчі смертна блідість. Коли вона мене відпихала, я торкнувся до її руки і вчув, що вона холодна, тремтяча. Голосом слабим і здавленим говорила: „Зглянься надо мною! прощай". — І опустилася на диван, пригортаючи що сили малу Ізабелю, що плакала разом з нами. Увійшов її батько, і наше горесне становище мабуть отрутою налило його докори совісти.

Вернувся того вечора таким збентеженим, що Михайло додумувався якоїсь дикої пригоди. Почав знов переглядати свої папери; і чимало з них попалив, не читаючи зовсім. Перед революцією написав коментарій відносно Венецького Уряду старим стилем, різким тоном з таким моттом Люкана: „Iusque datum sceleri" *). Одного вечора попереднього року читав Тересі „Історію Лаврети"; і Тереса казала мені пізнійше, що сі невпорядковані записки, які він мені вислав з листом з датою 29. квітня, не були початком, а скорше були розкинуті в сьому невеличкому творі, котрий він викінчив, оповідаючи в порядку життя Лаврети стилем не таким пристрасним. Не пощадив ні цього, ні жадного другого свого писання. Читав мало, думав багато; з кипучого базару світа тікав несподівано в самоту, і тоді відчував потребу писати. Та в мене зберігся тільки його Плютарх, повний приміток, з багатьома аншитками в середині, де містяться де-які статті і одна дуже довга студія про смерть Нікія. І Тацит Бодонія, з багатьома повиривaними картками, а між иншим ціла II. книга Хронік і значна частина Історій, що були ним дуже старанно перекладені і дрібненьким письмом терпеливо переписані на маргінесах. Відривки, наведені вище, я виловив з подертих листків, які він покинув під столик, як щось незначне. Я дав їм догадану дату. — Та слідуючий уступ, не знаю, чи його власний, чи чужий своїми ідеями, хоча стилем цілком його, був ним записаний на краю книжки Максим Марка Аврелія під датою 3. березня 17[0]4, — а потім я найшов його копію в примірнику Тацита Бодонія під датою 1. січня 1797 — і біля цеї дати дату 20. березня 1799, на пять день перед його смертю. — Ось він:

Не знаю, пощо я прийшов на світ, ні як прийшов, ні що таке світ, ні що уявляю я сам для себе. І коли

*) І право дане злочинові.

магаюся це прослідити, вертаюся збентежений і з знан-
м все лячнійшим. Не знаю, що таке мов тіло, мої по-
ття, моя душа. І та сама моя частина, котра думає те,
о я пишу, і котра роздумує над усім і над собою, не
же себе ніяк пізнати. Даремно намагаюся змірити
озумом сі безмежні простори всесвіту, що мене оточають.
немов-би пригвозджений до малого кутка незбагне-
го простору і не знаю, чому я приміщений тут, а не
другому місці; або чому цей короткий час мого істну-
ння призначений цьому моментові вічности, а не тим,
о були, або будуть. З усіх боків бачу самі безмірности,
і мене проковтують як атом.

Коли він цеї ночі з 20. березня перебрав усі свої папери, то покликав садівника і Михайла, щоб йому їх зібрали з ніг. Потім послав їх спати. Здається, що він сам не спав цілу ніч, бо тоді написав попереднього листа, а вранці розбудив хлопця, доручаючи йому найти післанця до Венеції. Потім простягнувся зовсім одягнутий на ліжку; але на короткий час; бо один селянин казав мені, що зустрів його о 8. годині цього ранку на дорозі до Арква. Перед півднем вернувся до свого помешкання. Сюди зайшов Михайло сказати, що післанець чекає, і застав його, як він сидів непорушно й немов заритий в пресумні думи. Встав; підійшов до одного вікна і стоячи на ногах, написав під тим самим листом письмом майже нечитким:

Прийду на всякий випадок — як-би я міг писати — і й хотів написати. Та як-би я написав, не мав-би вже дваги прийти. Скажеш їй, що буду, що вона побачить ого сина. Нічого більше; нічого більше. Не шматуй серця більше. Я мав-би не одно доручити тобі що до ого майбутнього поведіння з нею і що до того, як маєш потішити. — Та мої уста спалені; грудь здавлена; ркість, гніт — коли-б я хоч дихати зміг! — Справді; ю в горлі щось таке гнітюче, якась рука мене душить мучить мов серце. — Льоренцо! і що-ж маю тобі ще казати? Я людина. — Боже мій! Боже мій! даруй мені е на сьогодня полегкість сліз.

Запечатав лист і передав його без ніякого напису. Якийсь час споглядав на небо. Далі сів і схрестивши руки на столику, поклав на них чоло. Кількакратно запитував його слуга, чи чого

не потребує. Він, не обертаючися, заперечував головою. Того дня розпочав нижче наведеного листа до Тереси.

Середа, 5 година.

Покорися постанові неба і може найдеш якусь розраду в домашнім спокою і у згоді з тим чоловіком, якого тобі призначила доля. Маєш батька благородного і нещасного. Твій обовязок поєднати його з твоєю матірю, котра осамітнена і, горюючи, може тебе одну прикликає. Твоє життя залежне від твого доброго імени. Я один — я один, вмираючи, найду спокій і полишу його твоїй рідні. Але ти, бездольна, нещасна!

Від кількох днів збіраюся тобі написати, та не маю сили. Всемогучий Боже! бачу, що ти мене не кидаєш в останній хвилі; і ся витривалість є найбільшим із твоїх добродійств. Помру, коли дістану благословення матері і останні обійми мого друга. Від нього отримає твій батько твої листи, а ти даси йому мої: вони будуть засвідченням святости нашої любови. Ні, дорога дівчино; не ти причина моєї смерти. Усі мої божевільні почування; нещастя осіб, яких мені до життя найбільш потрібно; людські злочини; певність мого вічного рабства і вічної ганьби моєї спроданої батьківщини — словом, усе від давнього часу було писано. А ти, ангельська діво, ти могла тільки впорядкувати мою долю; та її змінити — о, ні! ніяким робом! Я добачував у тобі тільки лік на усі мої злидні; і зважувався дурити себе. А що непереможна сила змусила тебе покохати мене, моє серце вважало тебе вповні своєю. Ти мене кохала і мене кохаєш, — а тепер, коли тебе трачу, мушу кликати на поміч смерть. Проси твого батька, щоб мене не забував; не на те, щоб собі затроювати дні, а радше, аби своїм спочуттям лагодити твій біль, і аби завше вважав, що має ще одну дочку.

Але ти, справжня приятелько цього нещасного, ти ніколи не зважишся забути про мене. Відчитуй все ті мої останні слова, про котрі можу сказати, що писав їх кровю мого серця. Моя память може тебе захистити перед нещастями гріха. Твоя краса, твоя молодість, блиск твого майна будуть для других, для тебе, понукою до заплямування тої непорочности, для котрої ти принесла

на жертву твоє перше, дороге почування, і яка була тобі єдиною розрадою в твоїх стражданнях. Що тільки є облудного на світі, усе сприсягнеться на твою загибіль; щоб загарбати в тебе пошану і змішати тебе з юрбою багатьох инших жінок, котрі, знехтувавши наперед соромливість, починають торгувати любовю і приязню і величаються, як тріюмфами, жертвами своєї нікчемности. Та ти, моя Терезо, не така; твоя чеснота ясніє на твоїм небеснім обличчі, і я її шанував. Та й знаєш, що я тебе любив, молячися до тебе, як до святої. — О, божественний образе моєї подруги! останній цінний даре, на котрий дивлюся годинами, і котрий вливає в мене більше сили та розказує мені всю історію наших почувань! Ти малювала цей портрет тоді, коли я тебе вперше бачив; один по одному пересуваються перед моїми очима усі ті дні, які були найболючіщими і заразом найкращими в моїм житті. І ти посвятила цей образ, навішуючи його, покропленими сльозами, на мої груди — і так він, навішений на моїм серці, піде зо мною до гробу. Терезо! ти памятаєш ті сльози, котрими я його приняв! Ох! я знову їх виливаю, і вони підтримують мою сумну душу. Як-що остається після останнього віддиху яке життя, то я збережу його виключно для тебе, і моя любов житиме зо мною навіки. — А поки-що вислухай моє останнє, єдине, священне благання; і заклинаю тебе на нашу нещасну любов, на пролиті нами сльози, на релігійність, яку ти відчуваєш що до твоїх батьків, котрим ти добровільно принесла себе на жертву, — не кидай моєї бідної матері без утіхи; може вона прийде плакати з тобою на сю пустку, де схоче шукати захисту перед життєвими негодами. Ти одна достойна плакати з нею і її втішати. Хто їй остається, як-що ти її кинеш? В часі її болю, у всіх її нещастях, серед немочі її старости завше памятай про те, що вона моя мати.

По півночі виїхав з Евганейських гір почтою. Наспів на побережжя о 8. годині ранку, переправився гондольою до Венеції аж до свого дому. Коли я прийшов, він спав на диваві спокійним сном. Коли прокинувся, прохав мене, щоб я полагодив де-які його справи і заплатив одному книгареві його борг. „Не можу, — казав, — затримуватися тут довше, як сьогодня."

Хоча перейшло майже два роки, як я його бачив, його вигляд все-ж таки не змінився так дуже, як я думав; та згодом я запримітив, що він ходив повільно і, так мовити, волікся. Його голос, бувало прудкий і мужній, ледви чувся з глибини грудей. Та проте силкувався розмовляти; і відповідаючи своїй матері на питання що до подорожі своєї, усміхався счаста своєрідним сумним усміхом; але мав підозріляй вигляд, в нього незвичайний. Коли я йому сказав, що де-які його приятелі мають сьогодня його одвідати, відповів, що не хоче бачити живої душі; що більше, зійшов сам на долину і наказав на вході, що він не приймає ніяких гостей. А вертаючись, сказав до мене: — „Часто я намагався не давати ні тобі ні моїй матері приводу до такого болю, та я відчував обовязок і потребу одвідати вас — і це, вірь мені, найтяжча спроба моєї відваги."

За кілька годин до вечора встав, немов до відходу; та не мав сили це сказати. До нього підійшла його мати. Він піднявся з крісла і подався до неї з простягнутими руками, а вона з виглядом, повним резиґнації, сказала:

— Отже ти рішився, мій дорогий сину?

— Так, так, — відповів, обнімаючи її і насилу здержуючи сльози.

— Хто знає, чи зможу тебе ще бачити. Я вже стара і притомлена.

— Може ще побачимося, моя дорога нене, заспокойтеся, ми ще побачимося, — щоб уже більше не розлучатись; та тепер — Льоренцо вам за це ручиться.

Вона звернулася стрівожена до мене, а я промовив: — „На жаль". І став їй розказувати, як розпочалися нові жорстокі гонення через загрозу війни, та що небезпека загрожує мені самому, головно після сих двох перехоплених листів (і мої підозріння не були не оправдані, бо кілька місяців після цього я мусів кинути мою батьківщину). Тоді вона скрикнула: — „Живи, мій сину, хоч і здалека від мене. Від смерти твого батька я не мала вже більше години щастя; я сподівалася, що в тобою найду розраду на старости літ! та будь воля Господня! Живи! я волію радше плакати без тебе, ніж тебе бачити — в кайданах — мертвим". Ридання здавили її мову.

Яків стискав її руку і вдивлявся в неї, немов би хотів повірити їй тайну; та швидко отямився і попрохав її благословення.

І вона підняла долоні і промовила: — „Благословляю тебе — благословляю тебе, і хай і Всемогучий Бог зволить тебе благословити."

Підійшовши до сходів, обнялися. Ся безпомічна жінка сперла свою голову на груди свого сина.

Зійшли вниз, а з ними зійшов і я. Коли дійшли до входових дверей, мати, побачивши отверте небо, піднесла очі і держала їх так дві або три хвилі та, бачилось, молилася в дусі всім палом своєї душі; і бачилось, цей акт привернув їй попереднє зрезигнування. І не проливаючи більше сліз, ще раз поблагословила сина певним голосом; а він цілував раз-у-раз її руку і поцілував її в лице.

Я стояв, плачучи. Він обнявся зо мною і обіцяв мені писати, та й поступився вперед, кажучи: — „При боці моєї матері згадуватимеш з побожністю нашу дружбу."— І звернувшися до матері, споглядав на неї хвилину, не рухаючися, а потім відійшов. Коли був уже на кінці вулиці, оглянувся ще раз і повітав нас рукою та подивився на нас сумно, немов би хотів нам сказати, що це його останній погляд.

Бідна мати пристала на порозі, немов би сподівалась, що він вернеться ще раз з нею прощатись. Та відірвавши заплакані очі від місця, звідки він щез, сперлася на мов плече, кажучи: — „Дорогий Льоренцо, серце мені каже, що вже його не побачимо більше".

Старенький священик, давній друг дому Ортісів, який був у Якова вчителем грецької мови, прийшов цього вечора і розказував нам, що Яків ходив до церкви, в котрій була похована Лаврета, а коли застав її зачиненою, домагався за всяку ціну від сторожа, щоб той її відчинив; він обдарував хлопця сувіди, щоб той пішов шукати паламаря з ключами. Присів на камені на цвинтарі і дожидав. Далі піднявся і сперу голову на церковні двері. Було це над вечір; нараз запримітив людей на цвинтарі і, не дожидаючи більше, відійшов. Старий священик дізнався про це від паламаря. Я дізнався кілька день опісля, що Яків під ніч ходив одвідати матір Лаврети. Був, казала вона, дуже сумний; не згадував мені ні слова про мою нещасну донечку, та й я не згадувала про неї, щоб його не засмутити ще більше. Сходячи вниз, сказав: — „Підіть, коли буде у вас змога, втішити мою матір".

прочуття. Пробуваючи минулої осени в Евганейських горах, читав я в хаті пана Т*** частину листа *), в котрому Яків усіми думками звертався до своєї рідної самоти. Тоді Тереса зобразила в півсмерку перспективу озера пяти керниць і помітила на узбіччі горбка свого друга, що, лежачи на мураві, подивляє захід сонця. Вона попрохала у свого батька якогось вірша для напису і він піддав їй цей вірш Данта:

„Libertà va cercando, ch'è si cara".

(Шукає свободи, котра така дорога).

Опісля послала сю картину в дар матері Якова, прохаючи, щоб йому ніколи не говорила, від кого вона. І дійсно, він не дізнався ніколи про її походження. Та того дня, як він був у Венеції, запримітив картинку і дізнався про її автора. Не здивувався дуже; та коли зостався в кімнаті сам один, зняв скло і під віршом:

„Libertà va cercando, ch'è si cara",

дописав другий, що по ньім слідує:

„Come sa chi per lei vita rifiuta".

(Як це відомо тому, хто за-для неї знехтує життя).

Поміж склом і жолобком в середині рямки найшов довгий кучер волосся, котре Тереса на кілька днів перед своїм весіллям собі витяла так, що ніхто про це не знав, і поклала його в рямку так, щоб воно не впадало в око. Ортіс, побачивши волосся, долучив до нього своє і звязав його чорною стрічкою, яку носив при годиннику; і поклав картину на своєму місці. Небавом його мати замітила дописаний вірш; побачила також довгий кучер і жмутик волосся та чорну стрічку, якої він мабуть необачно, або поспішаючись, не зумів примістити так, щоб вона не впадала в очі. Другого дня сказала мені про це; і я бачив, як цей припадок відняв у неї відвагу, з якою вона перше перенесла відїзд свого сина.

І тому, щоб її заспокоїти, я поклав провожатя його аж до Анкони; і обіцяв писати їй кождого дня. Тим часом він вернувся до Падви і задержався в домі професора Ц., де відпочив решту ночі. Коли ранком він прощався, професор доручив йому листи до де-яких панів з бувших венецьких островів, — ті пани свого

*) Лист з Фльоренції з дати 7. вересня.

часу були його учнями. Яків ані їх не приймав, ані не відкидав. Вернувся пішки в Евганейські гори і взявся до писання.

Пятниця, 1. година.

І ти, мій Льоренцо, — вірний і єдиний друже, — прости. Я не доручаю тобі моєї матері, бо знаю добре, що вона найде в тобі другого сина. Моя мамо! ти вже не матимеш сина, на котрого груди ти сподівалась скласти до спочинку сиву голову, — та й не зумієш розігріти сих умираючих уст твоїми поцілунками. А може ти підеш за мною! Я вагався, Льоренцо. Отже це нагорода після двадцяти чотирьох років сподівань і старань? Та нехай так буде! Господь, котрий все призначив, її не кине — та й ти не кинеш! Ох, як довго я не бажав нічого, крім вірного друга, я жив щасливий. Хай небо тобі це відплатить! Але і ти не сподівався, що я тобі заплачу сльозами! На жаль, я на всякий випадок був-би тобі відплатив сльозами! Та не виголошуй над моїм прахом жорстокої хули: Хто бажає смерти, той не любить нікого. — Чого я не пробував на собі? чого я не робив? чого не благав у Бога? Ох, моє життя надто виявляється в моїх почуваннях, і як би мені не повелося їх знищити з собою — ох, до яких страждань, до яких мук, до яких небезпек, до якого божевілля, до якого гіркого засліплення, до яких злочинів воно-б мене довело мимо волі! Льоренцо! одного дня, ще до того, як я поклав умерти, навколішках благав я у Господа милосердя, і мої сльози ринули струмками — і враз висохли мої сльози і моє серце огорнула лють і, сказав би, мені як раз з неба було послане божевілля, щоб мене опутало. Я випростався і написав до нещасної дівчини, що дожидаю її на другому світі, та щоб не гаялась з приходом; і давав їй вказівки, як і коли і о котрій годині. — Та опісля мабуть не спочуття, не сором, не докір, не Бог — а думка, що вона жінка сплямована обіймами другого, почала будити в мені жаль за такий жорстокий намір. Бачиш, що моє життя було-б для вас усіх більш болючим, ніж моя смерть; а може і неславним для усіх вас. Натомісць, як я розлучуся навіки з Тересою, її гідний, її

память певно збереже її серце гідним мене, і хоч вона буде рабинею другого, так принаймні могтиме сподіватись, — може пуста надія, — що одного дня її душа визволиться, щоб навіки зєднатися з моєю. — Та прощай. Усі ці листи даси її батькові. — Позбірай мої книжки і збережи їх для спомину про твого Якова. Візьми до себе Михайла, котрому я лишаю мій годинник, сих трохи меблів і гроші, що їх найдеш у скритці мого столика. Приїдь відчинити його сам: в ньому знайдеш листа до Тереси, і прошу тебе, передай їй його сам. Прощай, прощай.

Продовження листа до Тереси.

Вертаю до тебе, моя Терезо! Як-що за мого життя було для тебе провиною мене слухати, так слухай мене хоч у тих кількох годинах, що мене ділять від смерти. Я зберіг їх виключно для тебе. Отримаєш цього листа, коли мене поховають; і з цеї пори може всі почнуть мене забувати, аж поки ніхто вже не буде навіть мого імени памятати. — Слухай мене, як голосу, що несеться з могили. Оплакуватимеш мої дні, що пропали, як нічний привид; оплакуватимеш нашу любов, що була безпомічна і сумна, як сі лямпади, що світять на домовини покійних. — Ох, так, моя Терезо! раз прецінь мусіли покінчитися мої страждання; і моя рука не тремтить, коли хапає за визволяюче залізо, бо я кидаю життя тоді, коли ти мене кохаєш, коли я ще тебе гідний і гідний твоїх сліз, і я можу пожертвувати себе собі самому і твоїй чесноті. Ні; тоді не буде для тебе провиною мене любити, і я маю право на твою любов. Домагаюся її на основі мого горя, мові любови і страшної мові жертви. Ох, як би ти колись перейшла, не кинувши оком на землю, що вкриватиме цього безнадійного юнака — горе мені! я полишив би був за собою вічне забуття також і в твоїм серці.

Думаєш, що я відїзджаю. Я? — полишу тебе у новій боротьбі самої з собою і у вічній розпуці? І підчас коли ти мене любиш і я люблю тебе і чую, що любитиму навіки, полишу тебе з надією, що наше почування вигорить перед нашими днями? Ні; одна смерть,

смерть. Я від довшого часу копаю собі могилу і звик дивитися на неї день і ніч і придивлятися їй холодно — і щойно в сій останній хвилі природа їй противиться і кричить — та я тебе трачу і я помру. Ти сама, ти мене уникала; наші сльози перемішувались. — Невже ти не догадувалась по моїм страшнім спокою, що я хотів з тобою розпрощатися в-останнє, та що я благав у тебе вічного прощання?

Як-що Батько людей мене покличе скласти рахунки, покажу йому руки чисті від крови і серце чисте від злочинів. Скажу: „Я не загарбав сиротам і удовам хліба; я не гонив нещасного; я не зрадив; я не кинув друга; я не заважав щастю коханців, ані не сплямив непорочности, не зробив ворогами братів, ані не спідлив моєї душі для багацтва. Я поділяв мій хліб з нуждарем; я змішував мої сльози із сльозами сумного; я все плакав над недолею людства. Як-би ти мені дав батьківщину, я був би жертвував для неї мій талан, мою кров, усе і не оглядаючись на це, мій слабий голос відважно виголошував-би правду. Майже непопсований світом, після того, як я пізнав усі його хиби — та ні! його хиби мене; може на короткий час сплямили, та не перемогли мене ніколи! — я шукав чесноти на самоті. Я кохав! ти сам, ти мені розкрив щастя; ти його вкрасив промінням безмежнього сяйва; ти зробив моє серце здібним його відчувати і любити; та після тисячів надій я втратив усе! І нікому не потрібний, для себе самого шкідний, я визволився з певности вічного горя. Отче! невже ти розкошуєшся стогнами людства? бажаєш, щоб воно витерплювало злидні, які переходять його сили? а може ти дав чоловікові змогу перетяти його горе, щоб він знехтував твій дар і волікся серед сліз і провин, як бунтарь? І я сам чую, що для найбільшого горя не остається нічого иншого, як тільки провина або смерть.“ — Потішся, Тересо! цей Бог, до котрого ти прибігаєш з такою вірою, як-що він хоч трохи журиться життям і смертю мізерної тварі, він не відверне свого погляду і від мене. Він знає, що не можу більше противитись; і він бачив боротьбу, котру я провадив, поки прийшов до

фатальної постанови; і чув, якими я благав його благаннями, щоб одвів від мене сю гірку чарку. Отже прощай — прощай всесвіте! Моя приятелько! невже джерело сліз у мені невичерпане? починаю знов плакати і тремтіти — та не надовго; за хвилину все перейде. Леле! мої пристрасти живуть і горять і ще держать мене у своїм посіданню; а коли вічна ніч відбере сим очам світ, тоді я сам поховаю зо мною мої бажання і мої сльози. Та мої заплакані очі шукають тебе ще, поки закриються навіки. Я тебе побачу, побачу тебе в останнє, скажу тобі останнє „прощай" і прийму від тебе твої сльози, єдині овочі безмежної любови!

О 5. годині їхав я з Венеції і зустрів його на кілька кроків поза домом, як-раз коли вибрався сказати Тересі останнє прощання. Мій несподіваний приїзд його збентежив; а ще б'льше моя заповідь, що хочу його провести до Анкони. Дякував мені щиро і всяким робом намагався мене одвести від наміру. А побачивши, що я остаюся при своїм, замовк; і просив мене, щоб я пішов з ним до лому Т * * *. По дорозі мовчав; ішов повільно, і на його обличчі малювалася пресумна рішучість. Ох! чи не міг я догадатися, що в той момент він в душі розбірав свої останні думки! Ми увійшли через фіртку від садку; і він зупинився, підняв очі на небо і по якомусь часі промовив, дивлячись на мене: — „Чи і ти маєш враження, що сьогодня сонце краще, ніж звичайно?"

Підходячи до мешкання Тереси, я почув її голос: „Але-ж його серце не в силі змінитись." — І не знаю, чи Яків, що йшов за мною один або два кроки, почув сі слова: не говорив про це ні слова. Ми застали її чоловіка, що проходжувався, і батька Тереси, котрий сидів в кутку кімнати при столику, з чолом, спертим на долоні руки. Довгий час ми всі мовчали. Врешті Яків промовив: — „Завтра рано мене вже тут не буде", — і вставши, підійшов до Тереси і поцілував її руку; я бачив сльози на її очах. А Яків, тримаючи її руку, прохав, щоб звеліла прикликати малу Ізабелю. Голосіння та плач цеї дівчинки були такі безпорадні і невтишимі, що ніхто з нас не був в силі здержати слів. Як тільки дізналася, що він відїздить, кинулася йому на шию і, ридаючи, голосила без упину: — „Мій Якове, чого мене кидаєш? мій Якове, вертайся швидко". — І він не був в силі

устоятися перед такою любовю і поклав малу Ізабелю на руки Тереси, що не відізвалася ні словом. — „До побачення, — сказав, — до побачення!" — І вийшов. — Пан Т * * * проводив його аж під поріг дому і счаста обнімав і цілував його, зітхаючи. Едвард, що йшов поруч нього, стиснув йому руку і побажав щасливої дороги.

Була вже ніч. Ми ще не були дома, як він звелів Михайлові запрягти і налягав на мене, щоб я вернувся до Падви забрати листи, які йому мав передати професор Ц. І я негайно виїхав.

І тоді він на листі, який рано приготовив для мене, додав це післяслово:

Я не міг позбавити тебе прикрости віддати мені останню прислугу — ще поки ти надїхав, я був зважився написати це парохові — так долучи ще до твоїх добродійств цей останній доказ любови. Подбай, щоб мене поховали так, як мене найдуть, на самітному місці, в ночі, без похоронного обряду, без нагробної скрижалі, під соснами горбка, що звертається до церкви. Портрет Тереси хай піде зо мною до гробу.

25. березня 1799. Твій друг

Яків Ортіс.

Вийшов ще раз з дому. А зайшовши в 11. годині до стіп гори, дві верстви від своєї хати, застукав до дверей одного селянина, розбудив його і попросив води, якої випив багато.

Вернувшись додому по півночі, вийшов як стій з кімнати і передав хлопцеві запечатаний лист для мене, наказуючи йому передати його мені самому. І, стиснувши йому руку, сказав: — „Прощай, Михайле! люби мене!" — І вдивлявся в нього в любовю. — Враз оставив його, увійшов знову до кімнати і зачинив за собою двері. Продовжував листа до Тереси.

1. година.

Я одвідав мої гори, одвідав озеро пятьох керниць, попрощавсь на завше з лісами, полями, і небом. Мої самітні місця! струмочку, що показував мені вперше дорогу додому цеї небесної дівчини! Скільки разів розсипав я квіти на твої води, що пливуть поуз її вікна! скільки разів проходжувався з Тересою по твоїх берегах

і, впиваючися роскошами, що можу її боготворити, пив гойно з чари смерти!

Святе морвове дерево! і тебе я почитував; і тобі я оставив мої останні зітхання і мої останні подяки. Моя Тересо! Я поклався під сим пнем, і ся трава випила недавно найсолодші сльози, які я коли-небудь пролив. Вона, бачилось, ще була тепла від слідів твого божественного тіла; вона, бачилось, була ще пахуча. Щасливий вечір! як врізався ти в моє серце! — Я сидів при твому боці, Тересо, і проміння місяця, вникаючи у віття, розяснювало твоє ангельське обличчя! Я бачив, як по твоїх щоках котилася одна сльоза, і я її випив, і наші уста і наші віддихи злилися і моя душа перелилася у твої груди. Це був вечір 13. мая, був четвер. Відтоді не було хвилини, щоб я не находив розради у спогадах того вечора. Я вважав себе святою особою і я вже не обрадував жадної жінки моїм поглядом, вважаючи їх негідними мене — мене, котрий відчув ціле блаженство твого поцілунку.

Так, я тебе кохав, я тебе кохав, і кохаю тебе ще й тепер любовю, до котрої тільки я здібний. Мале має значіння, мій ангеле, смерть для того, хто міг чути, що ти його любиш і відчувати, як в усій його душі пливе роскіш твого поцілунку, та з тобою плакати. — Стою одною ногою в могилі; а проте ти навіть серед цеї трівоги стаєш, як звичайно, перед сими очима, що, вмираючи, вдивляються в тебе, в тебе, що святою яснієш усією твоєю красою. І небавом! Усе готове: ніч вже дуже глибока — прощай! — небавом нас розлучить ніщо і не збагнена вічність. В нічому? так, так, так; коли маю бути без тебе, молю Всевищнього Бога, як-що він не має для нас ніякого місця, де я міг би зєднатися з тобою навіки, молю його з глибин моєї душі, в цей страшний момент смерти, щоб він мене послав в одно ніщо. Та вмираю несплямований, паном себе самого, повним тебе і певно і твого ридання. Прости мені, Тересо, як-що.... Ох тіш себе і живи для щастя наших бездольних батьків; твоя смерть стягнула-б прокльони на мій прах.

Як-що хтось зважився-б винуватити тебе за мою нещасну долю, так переконай його цею моєю святочною клятьбою, котру складаю, кидаючися в обійми ночі смерти: Тереса безвинна. — А тепер прийми мою душу.

* * *

Хлопець, що спав у кімнаті, яка сусідувала з кімнатою Якова, прокинувся від довгого стогону: нащурив ухо, щоб упевнитися, чи він його не кличе; відчинив вікно, догадуючися, що це я кличу під дверьми, бо йому було сказано, що я маю вернутись над ранок; та впевнившися, що все кругом спокійно, та що ніч була ще темна, поклався знову і заснув. І говорив мені пізнійше, що той стогін його затрівожив; та не звертав на нього такої уваги, бо його пан звик був часами маячити крізь сон.

Рано Михайло якийсь час стукав і кликав під дверима, а потім виважив двері. А не чуючи відповіді на свій голос у першій кімнаті, ступив трівожно далі. І у сяйві лямпки, що горіла ще, побачив Якова, який лежав у власній крови і боровся із смертю. Відчинив вікна і став кликати людей; а коли ніхто не надходив, побіг до хірурґа, та його не застав дома, бо він був при умираючім. Побіг до панотця, але і його не було дома з тої самої причини. Вбіг задиханий до садку Т*** як раз, коли Тереса виходила з дому зі своїм чоловіком, котрий саме казав їй, що дізнався недавно, ніби Яків цеї ночі зовсім не відїхав; і вона сподівалась, що ще раз з ним попрощається. А побачивши здалека слугу, повернулася лицем до воріт, котрими Яків звик був входити, і одною рукою відгорнула серпанок, що зсувався їй на чоло, та уважно придивлялась, томлена болючою нетерплячкою, щоб впевнитися, чи він не надходить. Нараз підступив до неї Михайло, просячи помочі, бо його пан зранився, та, здається, ще не помер. Вона слухала німа з очима, вліпленими заєдно у фіртку. Потім, не поронивши жадної сльози, ні слова, повалилася зомліла в обійми Едварда.

Прибіг пан Т***, сподіваючися спасти життя свого нещасного друга. Застав його простягнутим на канапі з лицем трохи не зовсім похованим між подушками. Лежав непорушно, тільки в ряди-годи дихав. Всадив собі кинджал в лівий бік грудей; але виняв його з рани, і він випав йому з руки на землю. Його чорний одяг і нашийна хустина лежали покинуті на поблизьке крісло. Мав на собі камізолю, довгі штани і чоботи; і був опе-резаний дуже довгим шовковим поясом, з котрого один кінець висів закрівавлений мабуть тому, що вмираючи, намагався його зняти з тіла. Пан Т*** зняв йому злегка з грудей сорочку, котра цілком ствердла від крови, прилипла йому до рани. Яків прочуняв; і повернув до нього лице, та дивлячись на нього очима, що тонули в см-рти, простягнув руку, неначе-б хотів його здержати, а другою намагався стиснути його долоню. Та, валючися головою на подушки, підняв очі на небо і сконав.

Рана була дуже широка і глибока; і хоч він не попав у серце, але приспішив смерть, випускаючи кров, що плила по кімнаті струмками. З його шиї звисав портрет Тереси, зовсім зчорнілий від крови, тільки на середині трохи чистий; по скрівавлених устах Якова можна було догадатися, що він, вмираючи, цілував образ своєї приятельки. На бюрку стояла закрита біблія, на ній годинник, а побіч багато чистого паперу; на однім з листків було написано: „Моя дорога нене"; і з кількох пе-екреслених рядків можна було з труднощами про-читати: „покута"; а ще нижче: „вічного плачу". На другому листкові був тільки адрес його матері, немов би він, соромлячись першого листа, розпочав другий, та не стало в нього відваги продовжувати.

Скоро я наспів з Падви, де мені випало забаритися довше, як я бажав, мене вразила громада селян, що стояли мовчки під воротьми подвірря. Одні споглядали на мене переляканими очима, а де-хто умовляв, щоб я не йшов нагору. Я з острахом метнувся до кімнати, і мені впав у вічі батько Тереси, що з одчаєм лежав на трупі; а Михайло стояв навколішках, потупивши обличчя

в землю. Не знаю, звідки набралося в мене стільки сили підійти і покласти руку на серце біля рани. Був мертвий, холодний. Мені не стало ні сліз ні слова. Врешті надійшов панотець, а зараз після нього хірург, і вони при допомозі кількох слуг силоміць одірвали нас від страшного видовища. — Тереса цілі ті дні жила серед смутку своїх рідних у смертній мовчанці. — В ночі поволікся я за покійним, котрого три робітники поховали на горі сосон.

З друкарні ІГНАТІЯ ШТАЙНМАНА, Відень, IX. Universitätsstrasse.